VJEKOSLAV MAŠTROVIĆ

DOPRINOS ZADRA U HRVATSKOJ KULTURI (X—XIX st.)

I

Zadar je kroz stoljeća, kao jedan od najstarijih jadranskih gradova, vrlo intenzivno i bogato kulturno živio, pa je tako bio i ostao neiscrpiv izvor novih podataka o tome životu.

Posebno nas zanima razdoblje od dolaska Hrvata na obalu Jadranskog mora pa do danas. Svratili smo pažnju na važnost i ulogu Zadra u kulturnim zbivanjima kod nas od X stoljeća pa dalje — od vremena kad je naš elemenat već u znatnoj mjeri prodro u grad,[1] suzbio romanski, koji postepeno nestaje. Grad tada povremeno i upravno-politički dolazi pod hrvatske vladare. Proces slaveniziranja ovog grada tim je značajniji što je bio glavni grad temata Dalmacije, odnosno kasnije većeg dijela naše jadranske obale, te je vodeću ulogu zadržao do 1920. godine.

Njegovo je značenje dolazilo do izražaja naročito u procesu ekspanzije Evrope prema Orijentu. Glavni putevi vode preko Jadrana i Balkana. Jačanjem male pomorsko-trgovačke republike Venecije sve više iskače važnost Jadrana kao morskog puta, na kojem je Zadar glavna trgovačka i ratna luka. Zato se i borbe oko tog grada intezivno vode. Zadrani su svoj povoljni geografski i upravno-politički položaj umjeli iskoristiti i u ekonomskom pravcu i ojačati se. Pri tome su između ostaloga, naročito koristili pomorstvo (trgovinu) i solane. Ove prednosti, povezane s pravilnom politikom prema hrvatskoj državi, omogućile su gradu uspješan ekonomski razvoj.

Kulturna se zbivanja ne mogu odvojiti od političkih. Navedeni posebni položaj ovog grada diktirao mu je kroz stoljeća naročito burnu prošlost, u kojoj se s rijetkom upornošću i hrabrošću održao. Izrazito je teške dane prolazio u borbi sa snažnom Venecijom, koja je pod svaku cijenu željela da osigura svoje ekonomske puteve i prioritet prema Orijentu i eksploataciju naše obale. U tim planovima, napose glede komunikacija, Zadar je bio velika zapreka, ako nije u mletačkim rukama. Zbog toga se teške borbe vode za taj grad.

1 G. Novak, Zadar. Hrvatska revija, XVI/1943, 12, 630.

Međutim baš iz tih vremena bilježimo uspješne stranice povijesti toga grada, koji se uporedo s oružanom borbom i kulturno afirmirao.

Dolaskom Hrvata na jadransku obalu nastaje i proces njihova ulaska u utvrđene primorske gradove. Najprije se i najuspješnije taj postupak provodio baš u ovome gradu, koji ima od ranih stoljeća istaknute i značajne dokaze — kulturne i političke — svoje hrvatske slavenske orijentacije. Dosljedan tome kroz borbu, uvijek je težio sjedinjenju s maticom zemljom — hrvatskom državom — koja je graničila s njegovim zidinama. Zbog takve politike teško je stradavao, pružajući stalan i žestok otpor. Mletačka Republika pokretala je protiv ovoga grada nekoliko velikih vojni, pa čak i jednu krstašku 1202. godine. Pokušavala je raznim akcijama i ugovorima odbiti grad od svoje pozadine, zbog toga braniti ženidbe s Hrvaticama itd. Ništa nije pomoglo. Zadar je žilavo davao otpor Veneciji, a kad je bio privremeno okupiran, dizao je revolucije, pobune. Bilo ih je dvanaest.

I konačno se ovaj ponosni i buntovni grad morao pokoriti, ali ne u oružanoj borbi, nego u običnu trgovačkom poslu, u kojem nije bio stranka nego objekt, jer je 1409. god. prodan za 100.000 dukata Veneciji od izdajničkog kralja Ladislava Napuljskog, zajedno s ostalim tadanjim dalmatinskim gradovima. Nastaje mletačka vladavina do 1797. god., u kojoj nisu bila oštro suzbijana kulturna stremljenja formirana u duhu tog vremena. Od 1797. god. počinje austrijska vladavina do 1918. god., s prekidom za vrijeme francuske vladavine od 1806. do 1813. koja je donijela u Dalmaciju razne novine i napredne ideje, ali i znatno ojačan tuđinski birokratski aparat, što je predstavljalo osnovnu zapreku narodnom preporodu u XIX st.

Za vrijeme otvorene vojne borbe Zadra za nezavisnost i orijentaciju prema ostaloj Hrvatskoj, kao i kasnije za vrijeme duge okupacije od 1409. do 1918. god. Zadar je ostao jedno od naših najvažnijih kulturnih središta; mnoge naše kulturne afirmacije ušle su u hrvatsku povijest prvi put baš iz toga grada.

Iznijet ćemo ih neke u povezanom nizu kao činjenice, koje će ukazati da su nastale iz kruga naših ljudi, te da to nisu tek slučajne pojave, nego razumljivi rezultat sredine, njezina shvaćanja, odgoja, jezika i suvremene kulture kroz stoljeća. Neke pak kasnije pojave (još uvijek rano!) i afirmacije odskaču svojom nacionalnom obojenošću, ističu suvremeno mišljenje i raspoloženje. Karakteristika im je aktuelnost s obzirom na stanje naroda i njegove potrebe.

Posebne prilike u kojima se Zadar nalazio prije dvadeset godina, a i inače naši naučni i stručni uslovi, subjektivni i objektivni, posljednjih sto godina, nisu pogodovali istraživanju prošlosti ovoga grada, pa tako i istraživanju kulturnih dostignuća. Zbog toga su naša pregnuća poslije oslobođenja morala biti jače aktivirana, kako bi se bogata prošlost Zadra što bolje i više upoznala. Na tome se i dalje radi. Rezultati nisu izostali.[2] No to još

[2] Vj. Maštrović, Radovi o Zadru i okolici. Zb. »Zadar«, Zagreb, 1964, izd. Matice hrvatske, 763—806.

nije dosta. Postoje utvrđene činjenice između kojih su praznine, koje samo pretpostavke ne mogu ispuniti. Ali će ipak povezivanje mnogih nedvojbenih činjenica ukazat na značenje, mišljenje i raspoloženje Zadra kroz stoljeća.

Činjenice iz kulturne pošlosti zauzimaju posebno mjesto. Mi ćemo neke iznijeti ukratko i primjerice, jer bi detaljniji prikaz premašio određeni prostor. Zadatak nam je da ukažemo ne samo na bogatu kulturnu tradiciju u gradu Zadru kroz posljednjih deset stoljeća nego i na potrebu da se nastavi s istraživanjem tog sektora zadarske prošlosti, koji je našoj kulturnoj baštini pružio vrlo značajan udio i gradu dao mjesto među prvima.

II

Naša rana pojava u Zadru u starohrvatskom razdoblju ima svoju dokumentaciju i u *vanjskim spomenicima — građevinama preromanike,* napose u crkvama, koje nam u ta rana vremena (IX—XI st.), a možda i ranije, ukazuju ne samo na našeg majstora koji je radio, nego i na našeg naručioca i korisnika. Od svih naših primorskih gradova Zadar je imao i danas ima najviše starohrvatskih crkava preromanike od kojih spominjemo i danas sačuvane i pristupačne: crkvu sv. Trojice (kasnije sv. Donata) iz IX st., crkvu sv. Petra Starog sagrađenu prije X st. (uz stariju crkvu sv. Andrije) i crkvu sv. Lovre iz početka X st. Patim porušene crkve: polovinom XVI st. Stomorica (sv. Uršula) iz X st., g. 1878. sv. Vida, iz IX st., i g. 1891. sv. Nediljice, vjerojatno iz X st. Iz istog perioda pregrađene su crkve sv. Dominika i sv. Krševana, tako da Zadar ima 8 poznatih crkava iz prve starohrvatske periode, a od druge polovine XI i u XII st. dižu se nove crkve romaničkog stila. S postankom i razvojem tih novijih crkava i samostana vezani su razni kulturni i politički događaji, koji daleko premašuju zadarske lokalne okvire. Primjerice spominjemo benediktinske samostane: muški sv. Krševana i ženski sv. Marije, sa zvonikom hrvatsko-ugarskog kralja Kolomana iz 1105. god. I dr. O tim i ostalim crkvenim građevinama u Zadru postoji literatura,[3] kao i o *zidnom slikarstvu,*[4] za koje se zna u nekim

[3] F. Bulić i A. Hauser, Il tempio di S. Donato in Zara. Zadar 1884, 24 + tab.; Lj. Karaman, Spomenici u Dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na istočnom Jadranu u to doba. Šišićev zbornik, 1929. 181—195, napose 188—195; isti, Dalmatinske katedrale. Radovi IJAZ, 1963, sv. X, 29—66; Ć. M. Iveković, Dalmatiens Architektur und Plastik. Beč, 1927, sv. 3, 4 + CXX tab. napose tab. CX—CXX; isti, Krstionica kod stolne crkve sv. Stošije u Zadru u vrijeme građenja njezina i crvke sv. Donata. Rad JAZU, 1937, knj. 258, 1—14; J. Nagy, Sveti Krševan, njegova crkva i samostan u Zadru. Croat'a sacra, 1932, 3, 13—26; V. Novak, Manastir sv. Marije najstariji je čuvar zadarskih arhivalija. Istoriski časopis SAN, 1960, sv. IX—X, 45—53; I. Petricioli, Urbanistički položaj crkve Stomorice u Zadru. Zadarska revija, VI/1957, 3, 263—265; isti, Spomenici preromaničke arhitekture u Zadru. Zadar. revija, I/1952, 1, 27—33; isti, Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svijetlu najnovijih istraživanja. Zbornik Inst. za hist. nauke Fil. fak. Zadar, knj. II, 1958, 51—76; M. Suić i I. Petricioli, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra. Starohrvatska prosvjeta, 1955, ser. III, sv. 4, 7—22 + XI tab.

[4] C. Fisković, Dalmatinske srednjovjekovne freske. Mogućnosti, XII/1965, 8, 779—802; Ć. M. Iveković, Bau-und Kunstdenkmale in Dalmatien. Zadar—Beč, 1927, 18 + LXIX tab.; A. Deanović, Romaničke freske u sv. Krševanu Zadar. Peristil, 1957, 2; I. Petricioli, Zadarske freske. Glas Zadra, VI/1955, 214, 3.

od tih crkava (dosada je otkriveno u devet) što se ubraja među naše najstarije freske, od IX do XIV st. Tako su postojale freske u crkvama: sv. Donatu (nepažnjom otučene), a djelomično su sačuvane u sv. Petru Starom, sv. Andriji, sv. Lovri, sv. Krševanu, u Kolomanovu zvoniku sv. Marije, u katedrali sv. Stošije i dr. U Dalmaciji je najveći broj fresaka sačuvan u gradu Zadru.

No kad je riječ o našem ranom zidnom slikarstvu, u kome Zadar zauzima tako istaknuto mjesto, treba podvući da je taj grad važno središte *srednjovjekovnog umjetničkog razvoja,* u kojem nisu ostavili svoja djela samo umjetnici slikari[5] i graditelji[6] nego i kipari,[7] rezbari[8] (npr. gotički drveni kor u franjevačkom samostanu iz 1394. spada među najstarije u Dalmaciji sa ćelijama,[9] te gotički kor katedrale iz 1418.[10] i dr) i zlatari.[11] Tu spominjemo između ostaloga zbirku umjetnina iz IX do XV st., koja se proslavila u izložbama pod nazivom »Zlato i srebro Zadra«,[12] a obuhvaća od rata spašene umjetnine iz zlata i srebra koje su se čuvale u riznicama samostana sv. Marije, sv. Krševana, crkava sv. Stošije i sv. Šime (u crkvi se i danas čuva poznata raka iz 1380. god.),[13] te Nadbiskupije u Zadru. Ovo je jedinstvena zbirka kod nas i veliki, na sreću, sačuvani spomenik i dokaz zlatarstva u Zadru. Spada među značajnije zbirke takva sadržaja u Evropi.

Vrijednost je svih tih umjetnina veća s toga što su većina djelo ruku našeg umjetnika, a i donatori su naši ljudi. Pravilan je iz toga zaključak da je već samo zadarsko zlato dokaz u prvom redu slavenstva ovoga grada.[14]

Glede početka razvoja našeg *školstva,* Zadar je grad koji je imao, prema dosadanjim istraživanjima, prve naše javne škole. Bez obzira na samostanske škole (napose one u samostanu sv. Krševana, koje su polazili i budući svećenici glagoljaši), važna je pojava *gradske škole,* javnog tipa, koja u Zadru

5 C. Fisković, Zadarski sredovječni majstori. Split, MH, 1959, 91—106.

6 Idem, 11—75.

7 C. Fisković, o. c. 11—75; I. Petricioli, Neobjelodanjene romaničke skulpture u Zadru. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 1953, 7, 21—27 + VIII tab.; isti, Fragmenti skulpture od VI do VIII st. u Zadru. Diadora, 1959, 1, 175—195 + III tab.; isti, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji. Zagreb, 1960, 90 + XXVII tab.; isti, Plutej s figuralnim kompozicijama iz zadarske crkve sv. Lovre. Zb. Inst. za hist. nauke Fil. fak. Zadar, knj. I, 59—80 + III tab.

8 C. Fisković, o. c. 77—90.

9 Idem, 77.

10 Id. 79

11 Id. 107—131. V. i I. Petricioli, Prilozi izučavanju srednjovjekovnog zlatarstva u Zadru. Radovi Fil. fak. Zadar, II/1963, 2, 132—146 + VI tab.; isti, Srebrni križ zadarske opatice Pave — Peristil, 1954, 1, 128—130.

12 Katalozi izložbe pod naslovom te zbirke g. 1951: veći ima 46 str. + CXX tab. a manji 34 str. + 4 nep. + XIV tab. (uredio G. Oštrić).

13 L. Jelić, Zadarska raka sv. Šimuna Bogoprimaoca. Glasnik Matice dalmatinske, I/1901—02, 3, 271—283; 4, 370—396. Napominjemo da je na raci sv. Šimuna, između ostaloga, na jednoj ploči izrađen lik zadarskog jedrenjaka u oluji. Ovo je iz dva razloga zanimljivo: prvo, što nam prikazuje prvi poznati lik nedvojbeno našeg broda, i drugo, što je u dinamičnom pokretu prikazana borba naših pomoraca protiv vremenske stihije, dok su aristokrate na brodu pasivni. Isp. V. Maštrović, Lik broda na zadarskoj umjetnini iz XIV st. Pomorstvo, XV/1960, 7, 286—287.

14 M. Krleža, Zlato i srebro Zadra. Zagreb, 1951, 29.

postoji i djeluje već u X i XI stoljeću.[15] Takva je škola, prema ispravama iz g. 918. i 1070, na koje upućuje F. Rački, imala učitelje »gramatike«, a to znači da su te škole bile bliže tipu gimnazije.[16] Ova nas rana pojava ne smije čuditi. Zadar je tada odlično utvrđeni grad, koji je ekonomski i politički dobro stajao. Ne samo da mu je pomorstvo pomagalo u ekonomskom prosperitetu nego je vodio pravilnu politiku prema hrvatskoj državi i njenim vladarima. Takav razvoj grada zahtijevao je veći broj pismenih i uopće školovanih građana, koji će obavljati odgovarajuće poslove. Nove prilike nisu dopuštale isključivo oslanjanje na svećenike, koji su bili pismeni i imali dotada gotovo monopol nad pismenošću.[17] Grad i poslije narodnih vladara održava tu školu, pa se tako spominje njeno postojanje i g. 1282.[18] Takav pozitivni stav Zadrana prema održavanju škola ima i jedan dokaz, koji po vremenu i značenju ima svjetske okvire. Iz godine 1570. poznat je kameni natpis na vratima zadarske škole — »Publicum hoc grammaticae gymnasium«.[19] Rijetkost je tada pojava da se »škola gramatika« naziva »gimnazijom«.

Školovani Zadrani, bez obzira da li su redovnici odnosno duhovnjaci ili ne, očito su dosta rano stvorili u gradu kulturnu sredinu, koja nije samo mislila na trgovinu i rat. Dokaz je tome i taj, što su imali ne samo privatne *knjižnice* (prema podacima iz sačuvanih oporuka), nego su u *zadarskim samostanima imali knjižnice,* a to su svakako za XI stoljeće prve znanstvene ustanove kod nas. Dosada imademo prvi spomen kod Hrvata o ustanovi gdje se primaju i čuvaju knjige, a to znači knjižnici, u ispravi bana Stjepana,[20] kojom 1042. god. dariva 18 kodeksa benediktinskom samostanu sv. Krševana u Zadru. Time se samo povećao već postojeći veliki broj kodeksa u samostanskoj knjižnici. Rukopise su čuvali u svojim knjižnicama i ostali zadarski samostani, pa tako i ženski benediktinski samostan sv. Marije u

15 Fr. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. VII. Obuka i pismenost. Rad JAZU, 1893, knj. CXV, 44 i 45.

16 Rački, id. U ispravi se spominje »magister Constatinus«, pa »magister Gregorius gramaticus«. Za oba Rački s pravom zaključuje da su bili svjetovnjaci, jer u naslovu nemaju oznaku svećeničkog staleža, kao npr. diaconus, presbyter, koji se kod duhovnih lica nikad ne ispušta.

17 F. Rački u cit. djelu na str. 42. ističe da su »samostanske i stolne škole bile svuda namienjene na prvom mjestu svećeničkomu i redovničkomu podmladku . . .« Dalje na str. 43. nastavlja: »Samostanske i stolne škole, namienjene odgoju crkvenoga podmladka, slabo su izravno djelovale na naobrazbu svjetovnjačkoga razreda. Ondje su se kadšto odgajali i mladići, koji nisu mislili posvetiti se svećeničkomu zvanju; nu dosta su bili riedki slučajevi, da si je tko prisvojio podpunu školsku naobrazbu, ako nije nakan bio stupiti u službu crkve; jer se je u obće zanimanje knjigom držalo za svjetovnjake suvišnim. »Tko ide za tim, da si steče kuću, marvu i zemlju — kaže djakon Amalarij — ili da se oženi, taj ne ima za nauku pravoga smisla«.«

18 G. Ferrari-Cupilli, Scritti storici e letterari I, 58 odn. D'alcune scuole e d'alcuni maestri che ebbe nel passato la città di Zara«. Programma dell' i. r. Ginnasio di Zara, 1858—59.

19 G. Ferrari-Cupilli, o. c. 80.

20 Isp. M. Klarić, Pitanje darovnice hrvatskog bana Stjepana iz 1042. god. i njezina sudbina. Dalm. Hrvat, Zagreb, I/1938, br. 1—2, M. Rojnić, Biblioteke u Hrvatskoj. Srednji vijek. Enciki. Jugoslavije, Zagreb 1955, knj. 1, 528.

Zadru[21] (obnovljen 1066. god. po Čiki, a proširen po kćeri joj Većenegi), koji je, na sreću, i do naših dana očuvao neke svoje stare rukopise, a neki se danas nalaze u raznim knjižnicama.[22] Franjevci osnivaju kasnije svoj samostan u Zadru (postoji već 1228. god.) i knjižnicu, koja je do danas sačuvana i uređena, te je druga po veličini u Zadru (oko 40.000 svezaka).

Osim samostanskih i drugih crkvenih knjižnica (Nadbiskupije, Sjemeništa i sl.), koji od prvih krševanskih akcija sabiru i čuvaju rukopise, a od XV st. i knjige, i privatnici rano osnivaju svoje knjižnice. Prvi je utvrđeni kod nas slučaj navedenog bana Stjepana, zatim Zadranina kanonika Ivana de Scomle, koji 1294. god. ostavlja svome bratu Bartolomeju dosta pravničkih knjiga, što su vjerovatno na kraju predane knjižnici samostana sv. Krševana.[23] Svakako knjižnica Scomle *prva je naša poznata knjižnica pravničkih knjiga.* G. 1389. u jednom zadarskom inventaru sastavljenom poslije smrti trgovca Damjana (Damianus mercarius) navodi se da ima mnogo knjiga na latinskom i na hrvatskom: »in littera latina« i »in littera sclava«.[24] Po spisku, osim dva manja oficija na glagoljici, sve su ostale knjige bile srednjovjekovni viteški romani, prema tadanjoj modi u Veneciji. Tu je roman o Tristanu, pa o Aleksandru Velikom i dr.[25] Književni povjesničar M. Kombol opravdano smatra da su kako oficiji tako i romani iz inventara trgovca Damjana pisani glagoljicom.[26] Zadar je tada i kasnije bio naš grad s najjačom glagoljaškom afirmacijom. Iz takve je sredine mogao poteći ugledni pisac i glagoljaš modruški biskup Šimun Kožičić Benja (rođen oko 1460, a umro 1536),[27] koji je kao zreo čovjek ono »glagoljaško« ponio sobom iz rodnog Zadra u Rijeku.

Do XV st. izradba i umnožanje rukopisa važan je kulturni rad. Taj se redovito vršio po samostanima u posebnoj organizaciji tzv. *skriptoriju.* Dosada je utvrđeno da su u Zadru djelovala dva skriptorija: u samostanu sv. Krševana[28] i u samostanu sv. Frane.[29] Vjerovatno je postojao u manjem obliku i u ženskom samostanu sv. Marije. S obzirom na produkciju i stil, može biti riječi i o formiranoj zadarskoj rukopisnoj školi, napose u vezi s glagoljskim rukopisima, koji se nekoliko stoljeća prepisuju u Zadru. U vezi

21 V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije. Zagreb 1959, 44, 76.

22 Npr. u Knjižnici Bodleiana u Oxfordu, Zb. Canonici i zatim u Budimpešti i dr.

23 M. Rojnić, o. c. 528.

24 M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti do Preporoda. Zagreb, 1945, 21.

25 M. Kombol, Zadar kao književno središte. Zb. »Zadar«, Zagreb 1964, 590. Pisac se opravdano pita da li ono »in littera sclava« ne znači glagoljska slova.

26 Idem.

27 A. Kuzmanić, Kožičić. Glasnik dalmatinski, XVII/1865, br. 20—34; F. Rački, Život Šimuna Kožičića Begne biskupa modruškoga i pisca. Katolički list, 1861, br. 1—6; P. Kolendić, Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Rijeci. Južni pregled, 1934, p. o. 1—11.

28 G. Praga, Lo »Scriptorium« dell'abbazia beneditina di San Grisogono in Zara. Archivio Storico per la Dalmazia, 1929—30, fasc. 39, 40, 42, 43, 45—49. Izd. i kao p. o.; M. Barada, »Scriptorium« opatije sv. Krševana u Zadru. Godišnjak Univerziteta Jugoslavije u Zagrebu za šk. g. 1929/30—1932/33, Zagreb, 1933, 85—99. Izd. i kao p o.

29 A. Matijević, Porijeklo renesansnih psaltira franjevačkog samostana u Zadru. Radovi IJAZ, 1955, II, 193—232 + VI tab. napose 220—225.

s rukopisnim radom istakli bismo naročito sitnoslikarstvo, koje su posebno gajili benediktinci[30] pa zatim i franjevci. Razne rukopisne iluminacije u minijaturama i krasnim inicijalima potvrđuju znanje i umjetnički smisao redovnika pisara i umjetnika. Poznati su najbrojniji u Dalmaciji zadarski korali u franjevačkom samostanu (ima ih deset, iz XIII do XV st.), u čijem skriptoriju su izrađeni i osorski korali.[31] Po likovnoj iluminaciji naročito je poznat zadarski psalterij, a najljepše minijature u mletačko vrijeme u Dalmaciji tvrde da ima latinski misal iz g. 1480. opata samostana sv. Krševana Veniera iz Zadra.[32]

Zahvaljujući težnji ženskog benediktinskog samostana sv. Marije da u svojoj knjižnici sačuva rukopise, pa i one starijeg datuma (npr. kartular s pergamena pisanim u XII—XIV st.)[33] uspjelo je u knjižnici dulje vrijeme održati zbirku bogatu važnim rukopisima. To nije bilo samo u skladu s propisima reda nego i u skladu s njihovim suvremenim visokim kulturnim stepenom, koji se odrazio i prema umjetninama, uključivši i tekstil (čipke). Koludrice su sve rukopise i rizničke umjetnine pažljivo čuvale.[34] Pa ipak se događalo u kasnijim stoljećima da su im neki predmeti ili rukopisi bili oduzeti. Neki su od tih i pronađeni. Tako je pred nekoliko godina utvrđeno[35] da se u knjižnici Bodleiana u Oxfordu (Engleska) nalaze dva dragocjena svetomarijska rukopisa iz Zadra, oba iz XI st.: stariji (oko 1070. g.) Čikin molitvenik (Horae monasticae) i mlađi (oko 1096. g.) Većenegin evanđelistar (Evangeliarium Većenegae),[36] koje je mletački isusovac L. Canonici na nedopušten način odnio iz samostana, a njegovi nasljednici prodali u Englesku.[37] Značajni su ti rukopisi ne samo zbog prekrasne izradbe i iluminacije nego što sadrže i *note*. Ako tome dodamo poznati zadarski gradual sv. Krševana iz osamdesetih godina XI stoljeća,[38] onda ova skupina značajnih rukopisa predstavlja početak notnih zapisa kod Hrvata, dakle notno dokumentiranje muzike, naravno prema vremenu, a to znači beneventanskim notnim pismom.

30 I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj s ostalim našim krajevima. Split 1963, I, 282.

31 A. Matijević, Zadarsko porijeklo korala osorske katedrale. Radovi IJAZ, 1954, sv. 1, 290—298. Isp. od istog autora »Porijeklo renesansnih psaltira franjevačkog samostana u Zadru. Radovi IJAZ, 1955, 2, 193.

32 I. Ostojić, o. c. 283.

33 Registrum privilegiorum sanctae Mariae. U njemu je iz vremena hrvatskih narodnih vladara uvršteno 13 isprava, od 1066 .do 1096. Isp. V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije. Zagreb, 1959, JAZU, 283 + LXXVIII tab.

34 V. arhiv i zbirku samostana sv. Marije u Zadru. Samostan je s arhivom i zbirkom »Zlato i srebro Zadra« privremeno smješten u Zmajevićevu sjemeništu.

35 Prvi je to utvrdio V. Novak i istraživao u Bodleani u Oxfordu, a poslije njega Marijan Grgić, koji je također radio u istoj knjižnici u sklopu zadataka Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru.

36 Kao i kodeks »Ordo ... ad introducendum mulieres in monasterium cupientes pro Christi amore ibi religiose vivere« (Cod. Misc. 336) iz XV stoljeća, V. Novak, o. c. 77.

37 V. Novak, o. c. 56. U Bodleiani Horae monasticae nose signaturu Canonici, List. 277, a Evangeliarium Većenegae MS. Canonici Biblical Latin. V. i V. Novak, Većenegin evanđelistar. Starine JAZU, 1962, knj. 51, 5—60 + XXVIII tab.

38 Fragment se čuva u HAZ-u. I. Ostojić spominje da svetokršćanskom gradualu vremenski odgovara osorski evanđelistar iz 1081. ili 1082. god., a sadrži također notne zapise — neume. (O. c. 309).

Zadar je naše važno srednjovjekovno središte u muzici. To se vidi ne samo iz navedenih rukopisa, nego i iz drugih. Tako se *Laudes* (aklamacije) iz Zadarskog evanđelistara (Evangeliarium jaderense) smatraju najstarijim primjerom dalmatinskih poznatih lauda koje su iz XII st.[39] Međutim, pjevanje je lauda u Zadru milenijski običaj. To je više narodna nego liturgijska tekovina. Već u starom lekcionaru zadarske katedrale zapisano je o pjevanju lauda za vrijeme prenošenja relikvija sv. Stošije iz Carigrada u Zadar 804. god.[40] To su prvi podaci o dalmatinskim laudama.[41] Godine 1000. Zadrani su uz ostale gradove obećali mletačkom duždu Petru II Orseolu da će u laudama poslije imena cara spominjati ime dužda.[42] Dosad je poznat najstariji tekst zadarskih lauda iz 1113—1115. godine.[43] Pjevanje lauda u Zadru održalo se do 1918. god.

Notnih zapisa imamo i u svetomarijskom kartularu, što je dalji dokaz o održavanju muzike u tome samostanu. Na posljednjoj stranici dopisan je krajem XIII ili početkom XIV st.[44] dvoglasni tropirani »Sanctus«, vjerovatno za koralno pjevanje koludrica. To je rijedak i prvi primjer u našoj srednjovjekovnoj muzici za pjevanje u dva glasa.[45]

U vezi sa zadarskim laudama spominjemo zapis kroničara pape Aleksandra III povodom njegova dolaska u Zadar 13. ožujka 1177. godine. Tada su ga građani (puk i kler) dočekali »... silnim pohvalama i pjesmama, što su snažno odzvanjale u njihovu slavenskom jeziku«,[46] kako je latinski zapisao suvremenik, papin pratilac, kroničar kardinal Bozon.[47]

39 V. Novak, Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoljeća. Radovi IJAZ, 1957, III, 57.

40 G. Manojlović, O godini »Prijenosa sv. Anastazije« u Zadar. Viestnik kr. hrv.-slav.-dal. Zemaljskog Arkiva, Zagreb 1901, III, 104—113; M. Grgić, Zadarske laude (aklamacije) iz godine 1677. Radovi IJAZ, 1962, IX, 283.

41 V. Novak, o. c. 56. Vrijeme notnog zapisa utvrđeno je po paleografskoj analizi.

42 F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, 474 i 476 (sl. 204: snimak stranice kodeksa đakona Ivana o vojni Petra II Orseola na kojoj spominje laude.)

43 A. Zaninović, Laudes iz početka 12. vijeka u Evangelistaru zadarske crkve sv. Šimuna. Čas. Sveta Cecilija, XX/1926, 1, 1—8.

44 V. Novak, Zadarski kartular, Zagreb 1959, 235.

45 I. Ostojić, o. c. 309.

46 »... cum immensis laudibus et canticis altisone resonantibus in eorum sclavica lingua«. Vidi. A. Strgačić, Papa Aleksandar III u Zadru. Radovi IJAZ, 1954, I, 153—187, koji je u toj raspravi temeljito raspravio pitanje ovog kroničarskog zapisa, kao i ploče iz 1822, koja je bila postavljena u zadarskoj katedrali sv. Stošije. Ploča je u vrijeme talijanskog fašističkog režima u Zadru izvađena i skrivena. God. 1946. pronađena je i zauzimanjem konzervatora G. Oštrića uzidana ponovno u južni zid katedrale, kraj vratiju. Tekst ploče glasi:

ALEXANDRO III PONT. OPT. MAX.
ANNO MCLXXVII SVPER EQVVM ALBVM
JADERAM INGREDIENTI
CANTICIS ILLYRICIS A CLERO SALVTATO
SEPVLCHVM S. ANASTASIAE INVISENTI
ET COLENTI AETERN. LAETITIAE. MONVM.

Austrijanci su izjednačavali »canticis sclavicis« sa »illyricis«.

47 Izvorni rukopis Bozonove biografije pape Aleksandra III sačuvan je u kodeksu Riccardianus 228, fol. 233—271, Vatikanske biblioteke. Isp. Strgačić, o. c. 159 i L. Duchesne, Le Liber Pontificalis, texte, introduction et commentaire II, Paris 1892.

Ovdje nam se nameću dvije krupne činjenice: 1. Zadrani dočekuju papu aklamacijama i pjesmama na hrvatskom jeziku, a ne na latinskom niti talijanskom jeziku; i 2. ovo je *prvi kod nas uopće zapis o našim pjesmama na istom jeziku.*

To su bile pjesme vjerskog sadržaja, kako i odgovara dočeku poglavara katoličke crkve, odnosno njihovu vjerskom oduševljenju.[48] Bez obzira na to, ova je kroničarska konstatacija prvi zapisani spomen o jednoj našoj umjetnoj književnoj tvorevini,[49] o pjesmama koje »gromoglasno« pjevaju i narod (dakle dobro ih je znao jer ih je otprije i stalno u crkvama pjevao) i svećenstvo, koje također narodnim jezikom kroz pjesmu pozdravlja i raduje se dolasku svog vjerskog poglavara, koji nije htio iz Visa otploviti u Split, kamo ga je pozivao splitski nadbiskup Rajnerije, nego se odlučio samo u Zadar, kako bi brže stigao u Veneciju. Dok ne utvrdimo druge ranije dokaze, zapis o prvom našem stihotvorstvu, dakle o početku našeg pjesništva, »... in eorum sclavica lingua«, nalazi se kod kroničara Aleksandra III kardinala Bozona iz g. 1177. o pjesmama Zadrana, a autori su nepoznati svećenici, koji žele da narod, a i oni, pjevaju pjesme svojim jezikom. Osim toga, ovaj zapis kroničara o dočeku i boravku četiri dana pape Aleksandra III u Zadru najbolji je dokaz kako je suvremeni Zadar (XII st.!) govorio hrvatskim jezikom ne samo u širim krugovima građana nego i u redovima svećenstva, koji su bili tada intelektualno najrazvijeniji. Zbog toga je i njihov utjecaj ili udio na razvoj tadanje hrvatske pismenosti velik. To se moralo dogoditi tim prije što je baš svećenicima bila hrvatska riječ važno sredstvo da se približe puku i na nj utječu. Potrebna je ona bila i za neke oblike unutarnje crkvene organizacije, u koju su ulazili oni koji drugog jezika osim hrvatskog nisu znali. Tako iz tih stoljeća, konkretno iz 1345, imamo prvi poznati, dakle najstariji, crkveni propis pisan hrvatski latinskim slovima, a to je »Red i zakon« o primanju sestara u dominikanske samostane.[50]

Iz sličnih razloga nastali su u XIV st. i dalje *lekcionari* (odlomci ili lekcije iz evanđelja i poslanica), od kojih se prvi upotrebljavao u Zadru u XIV st., a kasnije u Korčuli pod imenom »Korčulanski lekcionar«. Drugi iz početka XV st. nosi ime »Zadarski lekcionar«,[51] a potom dolaze ostali (Lekcionar fra Bernardina Splićanina 1495, Lekcionar Nikše Ranjine iz Dubrovnika početkom XVI st. i dr.).[52] O ranoj dominaciji i upotrebi hrvatskog jezika i glagoljice u Zadru, napose u crkvenim ustanovama, dokumentarno je pisao Ante Strgačić.[53]

[48] A. Strgačić, o. c. 172.

[49] Tu ne dolaze u obzir odlomci ili ostaci nekih crkvenih knjiga ili natpisa, od kojih su neki i stariji. (M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti do Preporoda. Zagreb 1945, 9, 20.)

[50] M. Kombol, o. c. 21.

[51] Čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Objavio ga M. Rešetar u zb. Djela JAZU, Zagreb 1894, knj. XIII.

[52] M. Kombol, o. c. 22.

[53] Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra. Zb. »Zadar«, 1954, 373—429.

Na kraju izlaganja važnih činjenica iz ovog perioda treba da ukažemo na jednu također prioritetnu pojavu u Zadru, koja je jednako rezultat i značajka kulturne sredine. Samo što u ovom slučaju neće značajka biti u smislu pojave i gajenja književnosti (pjesme), pisma, knjige, knjižnica, škola, narodnog jezika, umjetnosti i sl. nego u humanim osjećajima, koji se rezultiraju i u materijalnim žrtvovanjima za svoje nemoćne sugrađane.

Riječ je o *srednjovjekovnim bolnicama* (hospitalima), koje nisu bile poput suvremenih, nego su više karitativne ustanove za kronične bolesnike, starce i siromahe, u kojima se i liječilo.[54] U Hrvatskoj je takvu bolnicu prvi imao Zadar u XI stoljeću kao hospital sv. Martina.[55] Drugi je poznati hospital bio iz g. 1186. u blizini Zadra i to kod sv. Petra na Bojištu blizu Nina.[56]

III

Kulturna gibanja sa svim svojim izražajnostima nisu u srednjem vijeku uvijek direktno vezana za okupacione promjene. Tako se i u Zadru i nakon 1409. godine nastavlja kulturni život uglavnom kao dotada. Svakako ostaje za to vrijeme glagoljaštvo kao značajka u razvoju pismenosti i književnosti, a to znači popularni pravac.

Uz živo gajenje narodnog jezika, sve se više odražava pjevanje vjerskih pučkih pjesama na tom jeziku, pa i onda kad se prelazi na dialoški oblik, a potom i na njihovu dramatizaciju, odnosno dramatizaciju vjerskih legendi, kako potvrđuju pronađeni primjeri. Tekstovi i njihovo izvođenje nazivaju se *prikazanja (skazanja),* a to su *prve hrvatske dramske predstave,* koje imadu svoj početak u Zadru u XV stoljeću, te se odatle prvo šire u bližu i dalju okolicu (Nin, Šibenik), pa potom na sjever i jug po gradovima našeg Primorja.[57] To je, ustvari, početak naše kazališne umjetnosti, čemu prethodi, po talijanskim uzorima, pisanje prvih naših drama, koje su dramatizacija dijelova iz života Isusa Krista i legenda iz života svetaca. Sačuvan je s kraja XV st. glagoljski »Tkonski zbornik«,[58] koji sadrži crkvene drame »Muka Isukrstova« i »Uskrsnuće Isukrstovo«, što je napisao odnosno prepisao re-

[54] M. D. Grmek, Pregled povijesti zdravstvenih prilika u Zadru. Liječnički vjesnik, LXXII/1950, br. 4—5, p. o. 7.

[55] M. D. Grmek, o. c. 6.

[56] Idem.

[57] M. Kombol, o. c. 47. Ostala literatura: V. Lozovina, Dalmacija u hrvatskoj književnosti. Zagreb 1936, 49—50; Sl. Ježić, Hrvatska književnost od početka do danas, 1100—1941. Zagreb 1944, 29; R. Strohal, Starohrvatska glagolska crkvena prikazivanja. Nast. vjesnik, XIX/1927, 348; F. Fancev, Prilozi za povijest hrvatske crkvene drame. Nast. vjesnik, XXXIII/1924, sv. 3, 4, 109—124, 182—185; isti, Novi prilozi za povijest hrvatske crkvene drame. Nast. vj. XXXVI/1927, sv. 1—2, 1—21; isti, Građa za povijest hrvatske crkvene drame. Građa, 1932, knj. 11, 11—38. I dr.

[58] Danas u arhivu Jug. akademije u Zagrebu. Pošto ga je I. Kukuljević Sakc. našao u okolici Zadra, u Tkonu na o. Pašmanu, to je nazvan »Tkonski zbornik«.

dovnik Matija Zadranin g. 1492.[59] Poznata je dramatizacija legende »Život sv. Margarite«, koja se prikazivala 1500. godine u Zadru,[60] kako se navodi u tekstu zadarskog zbornika.[61]

Ova prva dramska prikazivanja zahtijevala su u početku izbor pjevača i recitatora, kasnije i glumaca, spremanje kostima i potrebnih rekvizita itd., a svakako i ulaganje izvjesnog umjetničkog napora kod ovih prvih naših glumaca. Predstave su se održavale u crkvi ili na trgu pred crkvom ili u samostanu i sl.

Ne treba da nas iznenađuje činjenica što baš u Zadru započinju prva naša dramska prikazivanja, ako se sjetimo prethodnih izlaganja odnosno prilika u ovome gradu, koje su pogodovale i pojavi ovakva vida suvremene kulture.

Ali u tom XV stoljeću nastaju promjene u dalmatinskim gradovima u kulturnim gibanjima *pojavom humanizma,* što je svakako uslijedilo i u gradu Zadru. Samo i tu ima razlika. U ostalim gradovima prevladava latinsko humanističko pjesništvo, što nije uslijedilo u kulturnom središtu Zadru, u kojem prevladava snažan naš utjecaj.

Neki intelektualci u vezi s novim strujanjima bave se i književnošću. S obzirom na glagoljašku i narodnu sredinu, što će naredno stoljeće bolje dokazati, šteta što nije ostalo ili istraženo više primjera iz druge polovine XV stoljeća. Od književnika imamo nedvojbeno utvrđenu pojavu *Jeronima Vidulića,* zadarskog bilježnika (umro u Zadru 1499),[62] koji je predstavnik zadarskog humanizma. Vidulićevom primjeru zadarski su humanisti, unatoč svom odgoju i poznavanju latinskog jezika, svojevrsni, tipični za zadarsku sredinu iz koje su potekli i uopće za humanizam u našoj književnosti. Vidulić piše i pjeva i na hrvatskom i na latinskom jeziku, što nije slučaj kod ostalih hrvatskih humanista XV st. U njegovim bilježničkim spisima, koji se sada nalaze u zadarskom Historijskom arhivu,[63] nalaze se uz nekoliko latinskih pjesama i tekstovi na hrvatskom jeziku: jedna okružnica, prijevod s latinskog molitva ili himna »O virgo virginum« i pjesma bez naslova koja počinje »A comi nedas lich pogiba život moi«.[64] Tu je lirsku pjesmu Vidulić svojom rukom napisao na poleđini spisa jedne ženidbene parnice, koja se 1498. god. vodila pred ninskim biskupom u Zadru, a pjesnik je bio biskupov

[59] B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti. Zagreb 1913, I, 63. U zborniku je bilješka prepisivača iz 1492. Tekstovi drama svakako su starijeg datuma i prepisivani.
F. Fancev, o. c. 13; S. Ježić, o. c. 29.

[60] M. Kombol, o. c. 48, 49. Sačuvan je u jednom zadarskom i u jednom šibenskom rukopisu.

[61] F. Fancev, o. c. 16 i 38.

»Lit tisuća pet sat više
Ovu mu svi ki sliše.«

[62] V. Valčić, Jerolim Vidulić najstariji hrvatski pjesnik Zadra. Zbornik Inst. za hist. nauke Fil. fak. Zadar 1955, 81—92.

[63] HAZ, Zadarski notarski spisi, Hieronimus Vidolich.

[64] V. Valčić, o. c. 83, 84, 91.

kancelar.[65] Zahvaljujući tim pravnim spisima sačuvao nam se autograf (pjesme, okružnice i prijevoda pjesme) jednog od najstarijih dosada poznatih naših pjesnika humanističke ere, koji su pjevali i pisali hrvatskim jezikom. Možda će nova istraživanja naše stare književnosti u XV st. odrediti redoslijed među najstarijima ili prvima hrvatskim pjesnicima, a napose vrijeme stvaranja njihovih književnih djela. Bilježnički spisi Vidulića ne samo da su sačuvali najstariji autograf jednog našeg pjesnika iz tog vremena (a ne pjesme u prijepisu kako je redovita pojava), nego i označili godinu pisanja — 1498. Vrijedno je još dodati da je Vidulić poznavao glagoljicu i njome se služio.[66]

Svakako slučaj pjesnika Vidulića izrazito je potvrdio navod M. Kombola da humanistički latinizam nije nigdje ustavio razvoj književnosti na narodnim jezicima, pa se tako »stribiligo illyrica« nije otjerala ni sa gradskih ulica i trgova, a niti iz književnost.[67] Napose pak to vrijedi za grad Zadar, u kojem je narodni jezik najranije od svih dalmatinskih gradova prodro u njegov dnevni život, pa tako i u književnost. Čvrsta mu je osnova bila, u tim dalekim i u kulturi neujednačenim stoljećima, glagoljaštvo, koje se oslanjalo samo na našeg čovjeka i puk uopće.

•

Zbog takvih pozitivnih prilika, bez obzira na mletačku vladavinu, ne treba se čuditi u XVI st. pojavi *plejade zadarskih književnika* (Petar Zoranić, Brne Krnarutić, Juraj Baraković, Šime Budinić), koja se ističe oko propagiranja rješenja najvažnijih tadanjih političkih i kulturnih problema hrvatskog naroda. No to ne smeta da se pojedinačno istaknu i doprinesu znatan udio u razvoju naše književnosti.

Osnovni je tada politički problem u Hrvatskoj borba protiv agresora — Turčina, koji, da ostanemo u zadarskim okvirima, dolazi i napada i do zadarskih zidina, ali nikad nije osvojio grad. Treba se boriti protiv neprijatelja, dizati moral i slaviti u to ime postignute pobjede. O toj temi o Turcima i protiv njih pišu svi zadarski pisci: Petar Zoranić u »Planinama«, Brne Krnarutić u »Vazetju Sigeta grada«, Juraj Baraković u »Vili Slovinki«, pa čak i Šime Budinić spretno to upliče u svoje »Psalme Davidove«.[68] Anonimni fra Ivan Zadranin također se bavi turskom temom. On pjeva o pobjedi kod Malte nad Turcima, pa o zauzimanju Klisa 1596. god. (»Boj ili vazetje Klisa«).

[65] Ibid. 85.

[66] Ib. 87.

[67] M. Kombol, o. c. 75.

[68] Zbog naročitosti navest ćemo odgovarajuće psalme. U knjizi »Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi, složeni u slovinjski jazik na čislo i miru po Šimunu Budiniću popu Zadraninu«, Rim 1582, str. 106 + 4 nep., — svaki psalm nosi latinski naslov, dok je tekst na hrvatskom jeziku. U psalmu na str. 29—32 pod naslovom »Super psalmo. Deus venerunt gentes« molba je za pomoć protiv Turaka, čime nas podsjeća na slične Marulićeve i Zoranićeve stihove. U psalmu »Super psalmo. Cantemus domino« na str. 93—98 slavi pobjedu nad Turcima kod Lepanta 1571. god.

Zadarski su književnici svjesni nevolja i borbe kroz koje prolazi narod od surovog napadača. Nesigurnost je prometa odmah po izlasku iz gradskih vratiju, a kamoli ako se putuje u okolne gradove ili sela.[69] Smatramo da i dosta rana izdanja Marulićeve »Judite« po zadarskom knjižaru Jerolimu Mirkoviću (drugo izdanje već 1522. kao i četvrto 1586. god.) za zadarski krug čitača i slušača ima razloga u čestim turskim iznenadnim napadima na sela i polja. Ti napadi nisu uvijek bili zbog materijalnog plijena, nego i zbog zarobljenja radne snage, prvenstveno zdravih žena, kao i djece, budućih vojnika. »Judita« je trebala ukazati ženama da se i one mogu u danim časovima boriti protiv napadača i izvesti junačka djela, a ne samo jaukati i prepustiti se očaju i pasivnosti.

Drugi je problem bio kulturnog značenja: pisati narodnim jezikom »haruacchim«, po Zoraniću. Svi spomenuti književnici pišu svoja djela na hrvatskom jeziku i u raznim varijacijama ističu tu potrebu. Jedni se obaraju na hrvatske književnike zbog »nepomnje i nehaja jezika hrvatskoga« (»nepomgno i ne haju iazicha Haruacchoga«), kao i na one koji se »sramuju i stide« pisati svojim jezikom (P. Zoranić), a drugi se ljute ako smatraju da Zadrani počinju zapuštati svoj a njegovati tuđinski jezik (J. Baraković). Šime Budinić bavi se više jezikom i pismom, dobro pozna glagoljicu i bosančicu, te prvi u latinici uvodi *slova s dijakritičkim znakovima*, ravno dva i pol stoljeća prije Ljudevita Gaja.

Petar Zoranić (1508—1550?) autor je *prvog hrvatskog romana*, tipa pastirskog, pod naslovom »Planine«,[70] koji je napisao g. 1536. a objavljen je u Veneciji 1569. god. F. Švelec dobro ističe da je Zoranićevo djelo uspješno u osnovi komponirano,[71] te da je to manjeviše uspjela vlastita cjelina, kod koje vanjsko jedinstvo daje fiktivno putovanje, a unutrašnje čine rodoljubni osjećaji s kojima je roman prožet od početka do kraja.[72] Zoranićeve su »Planine« dugo u našoj književnosti ostale jedinstvena pojava, što je i sam pisac znao, kad je napisao da ide »po stazi netlačeni«.

Zadarski plemić i patriota u suvremenom smislu *Brne Krnarutić* (rođen 1515. ili 1520, umro 1572. ili 1573. god.) naročito osjetljivo i energično reagira na tursku opasnost. Iako je svršio pravne nauke, ne nastupa u početku u pravničke službe, nego preuzima vojničke dužnosti. Postaje kapetan hrvatskih konjanika najamnika i istakao se u bojevima protiv

[69] Tamom je obavijena smrt književnika i pravnika Petra Zoranića, koji je služio kao bilježnik i sudac u Ninu, a obitelj držao u Zadru. Majka mu je tetka slikara Andrije Medulića. Možda je P. Zoranić pao žrtvom zasjede ili otvorenog sukoba s Turcima na putu između Zadra i Nina, a možda je zarobljen i odveden. Šume između ovih gradova u to vrijeme, kao i po ostalim predjelima Ravnih kotara, lako su omogućavale uspješne napadaje i malih turskih odreda.

[70] O tome postoji brojna literatura. V. Vj. Maštrović, Petar Zoranić i književna historija, Zadar. revija, VIII/1959, 1, 82—93, te najnovije (peto izdanje) »Planina« s uvodom, komentarom i bibliografijom Franje Švelca u izd. Matice hrvatske, Zagreb 1964, 7—171.

[71] F. Švelec, o. c. 27.

[72] Ibid. 14, 15. Ocjenu cjeline Zoranićeva djela dao je najprikladnije F. Švelec, koji istodobno izlaže i mišljenja B. Vodnika, Vj. Štefanića i M. Kombola.

Turaka. Kasnije se posvetio pravnoj struci i bio sudac a potom odvjetnik.[73] I kao pjesnik ostaje patriota pa na svoj način dalje pridonosi borbi protiv Turaka. Impresioniran herojskom pogibijom hrvatskih branitelja Sigeta 1566. god. opjevao je taj događaj u »Vazetja Sigeta grada« navažnijem svom pjesničkom djelu u četiri pjevanja, koje posvećuje Jurju Zrinskomu, sinu hrvatskog bana Nikole Šubića Zrinskog, koji je pod Sigetom poginuo. To se djelo smatra u našoj književnosti *prvom epskom pjesmom iz hrvatske povijesti.*[74] Čitalo se i u panonskoj Hrvatskoj, gdje ga je 1661. god. izdao Petar Fodroci i posvetio to izdanje praunuku sigetskog branitelja također hrvatskom banu Nikoli Zrinskomu.[75]

Krnarutić ima još s jednim svojim djelom izvjesni prioritet u našoj književnosti. Spjevao je nešto ranije od »Vazetja« pjesničku pripovijest »Izvrsita ljubav i napokon nemila i nesrićna smrt Pirama i Tižbe«, poznata pod kraćim naslovom »Smrt Pirama i Tižbe«. To je kod nas *prva romanička epska pjesma.*[76]

Šime Budinić (rođen oko 1530, umro 1600.) živi u vrijeme previranja u katoličkoj crkvi (protureformacija), koje ima za posljedicu veću izdavačku djelatnost u vjerskoj literaturi. Opredjeljuje se više glagoljaštvu pod utjecajem zadarske sredine. Osim spomenutih »Psalma Davidovih« iz 1582. god. Budinić se istakao kao prevodilac s latinskog na suvremeno dobar hrvatski jezik. Preveo je djelo J. Polanca »Izpravnik za erei«,[77] te od P. Canisiusa »Summa nauka hristianskoga«, koje je djelo za svog života izdao u dva izdanja u Rimu 1583. god.: jedno latinicom (132 str.), a drugo bosančicom (196 str.). Izdanje u latinici važno je zbog toga što su tu prvi put upotrijebljena slova s dijakritičkim znakovima (č, ć i ž), koja je Budinić uzeo iz češkog husitskog pravopisa.[78]

Juraj Baraković (1548—1620) istakao se svojim spjevom od 13 pjevanja »Vila Slovinka« u dva pravca, kao rijetko koji naš stariji pjesnik. U prvom redu u velikoj ljubavi i oduševljenju za grad Zadar, u kojem se odgojio (rodio se u naselju Plemići kraj Zadra). Drugo što veliča Slovinstvo, pa čak to usko spaja s rodnim gradom. U renesansnom pomodarstvu daje mitološko objašnjenje imenu grada Zadra, slično kao i Zoranić, samo opširnije i s drugim imenima. Pri tome je istakao slavenstvo do te mjere da je u sedmom pjevanju spjevao kako pomorski bog Neptun svom djetetu,

73 M. Kombol, o. c. 157.

74 B. Vodnik, o. c. 188. Tiskano je u Veneciji 1584. god.

75 M. Kombol, o. c. 159.

76 B. Vodnik, o. c. 190.

77 Izdano u tri izdanja: 1. izd. Rim 1582. latinicom, 2. izd. također u Rimu 1635. glagoljicom (što je priredio S. Budinić još za života, a Levaković kasnije izdao u svojoj recenziji), 3. izd. latinicom u Veneciji 1709. god.

78 B. Vodnik, o. c. 258; Vj. Maštrović, Šime Budinić Zadranin. Vjesnik, XII/1952, 2084, 5. Vidi i: A. Strgačić, Neobjavljena književna djela Zadranina Šime Budinića. Radovi IJAZ, 1955, II, 359—373; F. Kurelac u uvodu izdanja »Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi«, Rijeka 1861; V. Štefanić, Šime Budinić nije bio na tridentinskom koncilu. Nast. vjesnik, L/1941—42, 358—360.

koje ima s Plankitom, daje grad za — dar (otuda ime Zadar)[79] i ime Slovan, praotac svih Slavena. To ime da je imao označeno u grudima kad se rodio[80] i da su bogovi na »piru« cjelivali ime Slovan na djetetovim grudima.[81] Ovime, kao i samim naslovom spjeva i stihovima u prvih sedam pjevanja, ne samo da slavi slavenstvo i svoj grad nego u mitološkom i političkom objašnjenju imena gradu ujedno i ističe, s obzirom na alegorično uvlačenje Neptuna, veliko značenje pomorstva za slavenstvo uopće, a napose za razvoj grada Zadra, koji je u Barakovićevo doba bio glavni grad mletačke Dalmacije i važna luka. Pjesnik je time htio ne samo održati običaj da dade mitološko tumačenje odakle ime grada nego da time istakne i njegovu glavnu privrednu snagu, te da je more — pomorstvo — stvorilo ovaj grad onakvim kakav jest i da je napućen Slavenima krenio tako svom uspješnom razvoju. Pjesnik je iz nepoznatih nam razloga morao neko vrijeme živjeti u Šibeniku, odakle je nostalgija za rodnim gradom bila velika. Zapisao je i bugaršticu o majci Margareti. Osim »Vile Slovinke« spjevao je ranije »Jarulu« i nedovršeni spjev »Draga, rabska pastirica«. Baraković dobro poznaje sve naše suvremene dalmatinske klasike, a napose prethodne zadarske pisce. O njegovim djelima dosta se pisalo i piše.[82]

Pogrešno bismo postupili kad ne bismo uz ovu zadarsku grupu književnih klasika istakli i književnika *Ivana Tanzlingera Zanottija* (1651—1732), koji iako živi u XVII i XVIII st. ipak zadržava značajke prethodne grupe. Naročito se bavi proučavanjem narodnog jezika. Negoduje što se jezik kvari, naročito uvlačenjem tuđica, »da ne umide veće Hrvat junak svoju besidu izreći čistim naravskim slovinskim jezikom, ako nju ne hoteći s talijanskom besidom ne pomieša ili pomrsi«.[83] U želji da ukaže kako se našim jezikom sve može lijepo izraziti, dakle da nije »neplodan i ubog«, dvadeset i pet godina skuplja riječi i piše rječnik »Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino«, koji posvećuje »hrvatskoj slovinskoj mladosti«.[84] Na žalost, nije ga dospio izdati. Uporedo se bavio i prevođenjem. On je prvi kod nas počeo prevoditi »Eneidu« i 1688. god. objavio prva dva pjevanja.

[79] J. Baraković, Vila Slovinka. Zagreb 1964, 290. Pjesnik ističe Neptunove riječi mladoj Plankiti:

»Gdi prvi na svitu tvoj vidih porod mlad,
onde sad obitu sagradit tebi grad,
pokle si ovi dar donila do mene
da primeš dar za dar rad vičnje spomene.«
(»Po ovom se Zadar zove«)

[80] Ibid. 287.

[81] Ib. 290.

»Kad pismo i slova na njemu vidiše
svaki ga celova gdi Slovan sloviše«.

[82] Bibliografija u knjizi »Petar Zoranić, Juraj Baraković«, Zagreb 1964, MH, 195—197. Rasprave o J. Barakoviću pisali su: M. Valjavac, Đ. Šurmin, J. Aranza, P. Kolendić (više rasprava), M. Rešetar, A. Petravić, F. Fancev, S. Antoljak, D. Berić, B. Finka, F. Švelec, Vj. Maštrović i dr.

[83] Piše u predgovoru svog rječnika.

[84] M. Kombol, o. c. 275. Navodno se rukopis rječnika danas nalazi u Padovi.

Tako se i s Tanzlingerovim izrazito rodoljubnim tendencijama nastavlja i provodi linija zadarskih književnika o brizi za narodni jezik, o potrebi da se tim jezikom piše, jer ga narod razumije, i da se treba čuvati tuđinštine u svemu, a naročito u jeziku.[85]

Iz druge polovine XVII st. zanimljiva je pojava anonimnog književnika *fra Ivana Zadranina*, kome pripisuju četiri djela, od kojih se jedno odnosi na rat pod Maltom i kod Klisa.[86]

IV

Izlazi nedvojbeno da je u Zadru kroz stoljeća bio velik interes za djela na našem jeziku. Taj se interes razvio i održao u tom gradu na plodnoj glagoljaškoj tradiciji. Građani Zadra govorili su hrvatskim jezikom. Zbog toga zadarski knez u vrijeme mletačke vladavine ima poteškoća ako taj jezik ne zna. Da toga ne bude i da se ne dovede u pitanje pravilno poslovanje, u kancelariji zadarskog kneza vrlo rano postoji uredovni prevodilac isprava s hrvatskog na talijanski jezik, kojeg u glagoljskim ispravama službeno zovu »*kančelir harvatski*« (u talijanskom prijevodu »cancelliere Illirico«). Tekst piše latinicom ili glagoljicom. Ispod hrvatskog teksta, pa i onog glagoljicom, redovito su bila označena slova »k. h. p. z.« — što znači »kančelir harvatski po zapovidi«.[87] Hrvatski je kancelar u Zadru bio mnogo zaposlen, što se vidi iz brojnih oporuka pisanih glagoljicom.

Kako je hrvatski jezik bio u svakodnevnoj porabi, to je bio i znatan interes za književna djela na tom jeziku. U gradu su bili i djelovali književnici, znani i neznani, ali bili su tu poznati i ostali dalmatinski književnici. To se vidi i u značajnoj i jedinstvenoj u našoj staroj književnosti posvetnoj pjesmi »Cestitomu Zadru gradu«, koja je otisnuta na poleđini naslovne stranice prvog izdanja pjesničkog djela Zadranina Šime Budinića »Pochorni

[85] Posebno o ovome književniku pišu: G. Ferarri Cupilli, Della vita e degli scritti di Giovanni Tanzlinger-Zanotti canonico zaratino. Annuario dalmatico, Split 1861, II. 77—103; S. Urlić, Ivan Tanzlinger-Zanotti i njegove pjesme. Građa za povijest književnosti hrvatske, 1907, JAZU, 5, 41—76; isti, Prvo izdanje Tanzlinger-Zanottijevih pjesama. Građa, 1920, JAZU, 9, 200—203; J. Guić, Ivan Tanzlinger Zanotti, jedan zaboravljeni naš spisatelj 1651—1732. Glasnik Jug. prof. društva, 1932, XII; I. Esih, Ivan Tanzlinger, kao hrvatski pjesnik. 15 dana, II/1932, 4, 49—50; P. Franasović, Ivan Tanclinger. Nar. koledar, Zadar, III/1865, 32—37; T. Matić, Prva redakcija Tanclingerova rječnika. Rad JAZU, 1953, 293, 253—279. I dr.

[86] O fra Ivanu Zadraninu pisali su: D. Bogdanović, Fra Ivana od Zadra »Historija od Filomene«. Nast. vjesnik XXXVII/1928—29, 56—69; 3, 89—93; V. Štefanić, Jedno nepoznato hrvatsko prikazanje. Nast. vj. XXXVIII/1929—30; D. Berić, Književno-izdavačka djelatnost Ivana Zadranina u XVII vijeku. Zbornik radova XVII Inst. za prouč. knjiž. SAN, knj. 2, 19—26. Posljednji autor iznosi Kolendićevo mišljenje da bi fra Ivan Zadranin mogao bit franjevac glagoljaš Ivan Caretić, koji se oko 1620. g. rodio i živio u Zadru te se bavio književnošću. Umro je 1695. god. V. i Stj. Ivančić, Povjestne crte, Zadar 1910, 173.

[87] V. HAZ, Oporuke kancelarije zadarskih knezova (1318—1692); spisi samostana sv. Krševana, sv. V; i dr.

i mnozii inii psalmi Davidovi« iz g. 1582.[88] Pjesma navodi kojim se književnikom može ponositi koji naš grad: Split s Marulićem, Dubrovnik s Ranjinom, Hvar s Hektorovićem, a Zadar s Krnarutićem, Nin sa Zoranićem, dok se Zadru eto skiti druga kita, a to je novo djelo Budinića. Ako se ima na umu da je posvetnu pjesmu spjevao Juraj Baraković Slovinac (I. B. S.), onda su tu spomenuta sva četiri zadarska pjesnika. Ovo nam je prvi slučaj da se u jednoj suvremenoj pjesmi u Dalmaciji spominje veća grupa naših književnika i da se izražava ponos što ih imamo.

S obzirom na takvo stanje nužno se pokazala pozitivna činjenica da je u Zadru, pored suvremene neznatne pismenosti, *izdavačka djelatnost* bila dosta velika. Sva djela spomenutih pisaca tiskom su izdana (osim Barakovićeve »Drage, rabske pastirice«, koja je ostala u rukopisu), od kojih neka u više izdanja. Uzmimo primjer Barakovićeve »Vile Slovinke« ili »Jarule«. Prvo djelo, koliko je dosad poznato, izdano u osam,[89] a drugo u šest izdanja.[90] To je dosta za ondašnje prilike, kad se zna kako je malen broj onih koji su znali čitati i pisati. Smatramo da će nova bibliografijska istraživanja znatno povećati broj izdanja za mnoga djela zadarskih književnika.

Navest ćemo izdanja poznatih djela zadarskih književnika u XVI, XVII i XVIII st.:

a) P. Zoranić, »Planine«, 1. Mleci 1569.

b) B. Krnarutić, »Vazetje Sigeta grada« 1. Mleci 1584.
2. Mleci 1661.

»Smrt Pirama i Tižbe« 1. Mleci 1586.
2. Mleci 1627.

c) J. Baraković, »Vila Slovinka« 1. Mleci 1614.
2. Mleci 1626.
3. Mleci 1636.
4. Mleci 1656.
5. Mleci 1682.
6. Mleci 1702.
7. Mleci 1720.
8. Mleci 1721.

»Jarula« 1. Mleci 1618.
2. Mleci 1636.
3. Mleci 1656.
4. Mleci 1701.
5. Mleci 1702.
6. Mleci 1720.

[88] Knjiga je tiskana u Rimu, a jedini poznati primjerak čuva se u Naučnoj biblioteci u Zadru, inv. br. 33.199 R 452.

[89] F. Švelec, o. c. 195.

[90] Vj. Maštrović, Nepoznato izdanje Barakovićeve »Jarule«. Radovi IJAZ, 1959, III, 203.

d) Š. Budinić, »Psalmi Davidovi« 1. Rim 1582.
te njegovi prijevodi:

J. Polanca »Ispravnik za erei« 1. Rim 1582.
2. Rim 1635. (glagoljicom)
3. Rim 1636.
4. Mleci 1709.

P. Canisiusa »Suma nauka kristijanskoga« 1. Rim 1583.
2. Rim 1583. (ćirilicom)

P. Canisiusa »Kratka azbukvica i kratak krstjanski katoličanski nauk« 1. Rim 1583.

e) Fra Ivan Zadranin, »Historia od Filomene« 1. Mleci 1650.
2. Mleci 1672.
3. Mleci 1702.

»Skazovanje od prislavne Blažene Divice Marije« 1. Mleci 1647.
»Stara baba« 1. Mleci 1669.
2. Mleci 1801.

Ne treba zaboraviti i dva izdanja Marulićeve »Judite« (1522. i 1586.) za zadarski čitalački krug. I dr.

Ako imamo u vidu vrijeme i pismenost, tada možemo reći da je za jedan naš grad ovo bogata bilansa izdavačke djelatnosti na našem jeziku. Mnoga nova otkrića potvrdit će još više činjenicu o znatnom interesu zadarskih pismenih građana za hrvatsku knjigu.

Mnogi putopisci iz tih i kasnijih vremena zapisuju da se u Zadru najvećma govori hrvatski, a oblači po tuđinsku. Arhivski je utvrđeno da su mletački najviši upravni organi za Dalmaciju baš u Zadru imali prevodioce i tumače za hrvatski jezik uredski sistematizirane, jer nisu mogli inače saobraćati sa strankama niti rješavati spise, koji su se morali primati čak i glagoljicom napisani, a i rješavati.

U vjerskim školama u Zadru kroz stoljeća osposobljavali su se i budući glagoljaši. U XVIII st. zadarski nadbiskup Vinko Zmajević pokrene akciju za otvaranje glagoljaškog sjemeništa u Zadru. Dade sagraditi u tu svrhu zgradu kraj katedrale. Smrt ga je omela da sjemenište otvori, ali to svečano učini 1. svibnja 1748. god. njegov nasljednik nadbiskup Mate Karaman. Time Zadar zadrži i u novije vrijeme svoje značenje za glagoljaštvo u Dalmaciji.

V

U našoj staroj *likovnoj umjetnosti* Zadar zauzima istaknuto mjesto. Utvrđeno je da je već u XII i XIII st. u Zadru djelovala slikarska škola.[91]

Povoljna sredina ne samo da je omogućavala mladim talentima da dobiju osnovno znanje i postignu prve uspjehe nego i druge i veće. Među njima se nekolicina razvila u zapažene umjetnike, koji su stvorili vrijedna djela i izvan Zadra.

Tako spominjemo *Jurja Dalmatinca* (rođen početkom XV st., umro 1473.) koji se razvio u istaknutog gotičkog graditelja, ali je u kiparskim djelima već pod utjecajem renesanse. Nakon učenja u Mlecima dolazi u Šibenik, gdje preuzima i nastavlja gradnju katedrale sv. Jakova, kojoj daje svoj biljeg. Poznate su 74 glave na katedrali koje je on izradio, kao i druge skulpture. U međuvremenu je radio i u drugim gradovima Dalmacije (Splitu, Zadru, Dubrovniku, Stonu, Pagu) i u Italiji (Ancona). O njegovu radu u rodnom gradu Zadru pisao je C. Fisković,[92] a njegov je lik i rad uopće još uvijek predmet proučavanja i istraživanja, jer je to »najosebujnija i najznačajnija ličnost naše starije umjetnosti a njegova umjetnička djelatnost 1441—73. bila je od presudne važnosti za daljnji razvoj umjetnosti u Dalmaciji«.[93]

Dok se kod Jurja Dalmatinca divno usklađuju i plodno odrazuju i kipar i graditelj u jednoj osobi, kod druge dvojice zadarskih umjetnika, inače rođaka, imenom Vranjanin (Laurana), izrazito se pokazuju odvojenim. *Lucijan Vranjanin* (1420/25—1479) je graditelj, a *Franjo Vranjanin* (1420/25—1502) je kipar. Prvi se istakao u pregradnji palače urbinskih vojvoda, a kod drugog je područje rada mnogo šire: Italija (Napulj, Sicilija, Palermo i dr.) i Francuska, kamo ide u dva navrata. Svuda ostavlja svoje vrijedne kiparske umjetnine. U mladosti je radio u Dalmaciji (u rodnom Zadru, pa u Šibeniku i Trogiru). U znatnoj se mjeri umjetnik Franjo Vranjanin obrađuje u stranoj literaturi, dok se kod nas najviše s njim i Lucijanom bavi Ljubo Babić.[94]

Četvrti je istaknuti likovni umjetnik iz Zadra *Andrija Medulić* (rodio se oko 1500, umro 1563) Potpisivao se »Andre Schiavone«. U rodu je s P. Zoranićem.[95] Vrlo je plodan umjetnik, pa je za mnoge umjetnine potrebno sa sigurnošću utvrditi njegovo autorstvo. Radio je crteže, bakropise, freske i ulja na platnu i drvu. Slikao je u rodnom Zadru, pa u Šibeniku, a u

[91] C. Fisković, Zadarski srednjovjekovni majstori. Zb. »Zadar«, 1954, 567.

[92] Zadarski sredovječni majstori. Split 1959, MH, 50—56.

[93] D. Kečkemet, Juraj Dalmatinac. Encikl. Jugoslavije, 1962, 5, 161. V. na istom mjestu označenu domaću i stranu literaturu o Jurju D.

[94] Lj. Babić, Uz reprodukciju djela Franje Laurane. Republika, 1952; isti, Luciano Laurana i Francesco Laurana. Bulletin JA, 1958; i radovi u rukopisu.

[95] Bilo je i površnih pisanja da je rođen u Šibeniku (A. Uvodić, Andrija Medulić nazvan Schiavone, Split 1934). Međutim, to je odmah i uspješno ispravio Grga Novak u ocjeni Uvodićeve radnje u Jug. istoriskom časopisu, I/1935, sv. 1 i 2, str. 146—148.

Italiji je najdulje radio u Mlecima. Tu je postao jedan od prvih slikara manirizma. Zbog važnosti i utjecaja u svoje vrijeme mnogi se strani i domaći pisci bave A. Medulićem,[96] o kome nauka nije rekla posljednju riječ.

Ova četiri zadarska likovna umjetnika zauzela su značajna mjesta u povijesti naše likovne umjetnosti XV i XVI stoljeća, ali i zacrtala svoja imena i u razvoju evropske umjetnosti već po dosada utvrđenim djelima. Svakako dalja istraživanja još bolje će osvijetliti ulogu i mjesto u njihovu vremenu i umjetnosti uopće.

*

Da bismo upotpunili vijenac dokaza, činjenica i predmeta iz naše kulturne baštine koji se čuvaju u Zadru ili su vezani postankom za taj grad, upozorit ćemo na dvije stare *zbirke tekstila* velikih vrijednosti. To su u prvom redu primjerci profanog tekstila u racj sv. Šimuna u Zadru, što je obradila prof. Marijana Gušić,[97] a potiču iz XIV, XVI i XVII st.

U zbirci »Zlato i srebro Zadra« samostana sv. Marije u Zadru čuvaju se najstariji primjerci tekstila, napose primjerci baroknih čipaka od 1599. god. dalje (XVI i XVII st.), koji imadu vrijednost svjetskih razmjera, te se znanstveno obrađuju.[98] Nedvojbeno je utvrđeno da je to rad ruku naših žena iz zadarskog samostana. Zbirka broji 58 čipaka. U prošlom ratu uništena je mnogo veća količina čipki tog samostana. Time se sačuvani broj naših predmeta ove dragocjene sitne umjetnosti nepopravljivo smanjio.

VI

Napredne ideje francuske revolucije prodiru i u našu Dalmaciju u većoj mjeri poslije pada Mletačke Republike 1797. god. Nastala politička previranja, a napose uspostava francuske vladavine u Dalmaciji, imadu i na razne kulturne pojave ne samo utjecaj nego su i razlog njihova postanka.

[96] Od domaćih autora navodimo: I. Kukuljević Sakc., Andreas Medulić Schiavone. Zagreb, 1863, 24; Andro Vid Mihičić, Andrija Medulić- Schiavone. Nova Evropa, 1932, knj. XXV, 12, 643—652; K. Prijatelj, Andrija Medulić Schiavone. Zagreb, 1952, JAZU, 82 + XXXI tab.; isti, Bilješke uz bečke slike Andrije Medulića. Mogućnosti III/1956, 6, 457—462; isti, Nova otkrića o Andriji Meduliću. Sl. Dalmacija, XI/1953, br. od 1. I; A. Schneider, Andrija Medulić. Nekoliko napomena uz reproducirane slike. Hrvat. revija, VIII/1935, 2, 57—65 + II tab.; isti, Bilješke uz crteže Andrije Medulića. Hrvatska revija, VIII/1935, 1, 44—45; isti, Kada se rodio, a kad je umro Andrija Medulić (Schiavone). Zagreb 1908; V. Sinobad, Novi problemi oko Andrije Medulića. Peristil, I/1954, I. 108—121; isti, Nov položaj A. Medulića. Novootkrivena djela našeg majstora. Vjesnik, XII/1952, 2082, 5; Č. Truhelka, Andrija Medulić, njegov život i rad. Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt, I/1886, 33—62; A. Uvodić, Andrija Medulić nazvan Schiavone. Dalmatinski slikar XVI stoljeća. Split 1934, 77 + IX tab.; G. Gamulin, Doprinos Meduliću. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. 1960, 12, 197—205.

[97] U ovom svesku Radova IJAZ-a.

[98] M. Gušić, Zbirka čipaka Sv. Marije u Zadru. Radovi IJAZ, 1960, VI—VII, 81—96 + + II tab. Isti autor priprema knjigu »Čipke u Dalmaciji«.

Sl. 1. Crkva sv. Donata iz IX st., lijevo Kolomanov zvonik sv. Marije iz g. 1105. i desno zvonik sv. Stošije iz XIX st.

Sl. 2. Unutrašnjost starohrvatske crkve sv. Lovre, iz početka X st.

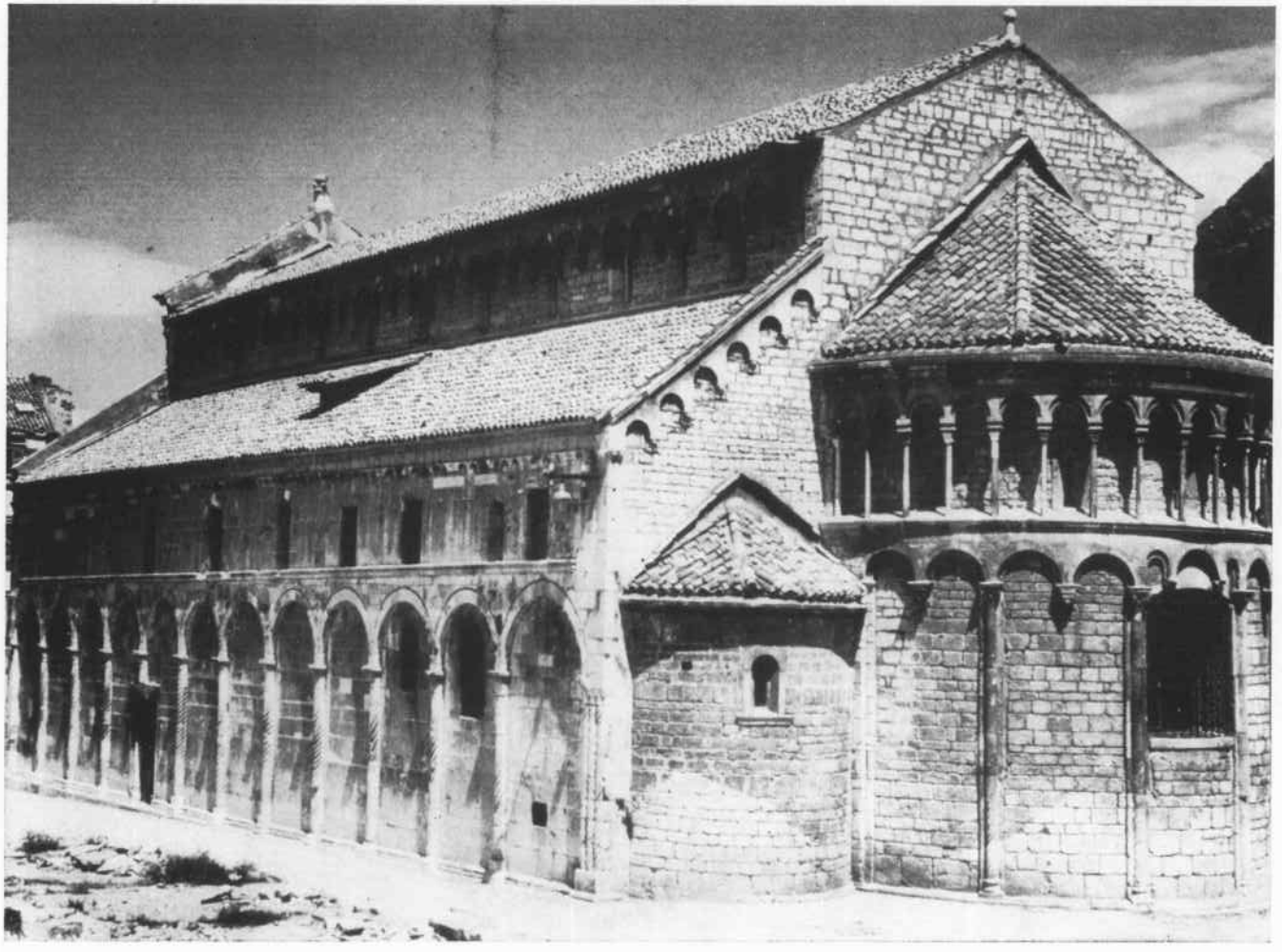

Sl. 4. Crkva sv. Krševana. Gradnja dovršena 1175. god.

Sl. 4. Crkva i zvonik benediktinskog samostana sv. Marije. Na crkvi izvršeni su 1956. god. restauratorski radovi, izgrađena je kupola, postavljen novi krov, vrata i prozori

Sl. 5. Krist u slavi, početak XII st. (detalj freske u Čikinoj čeliji, Kolomanov zvonik)

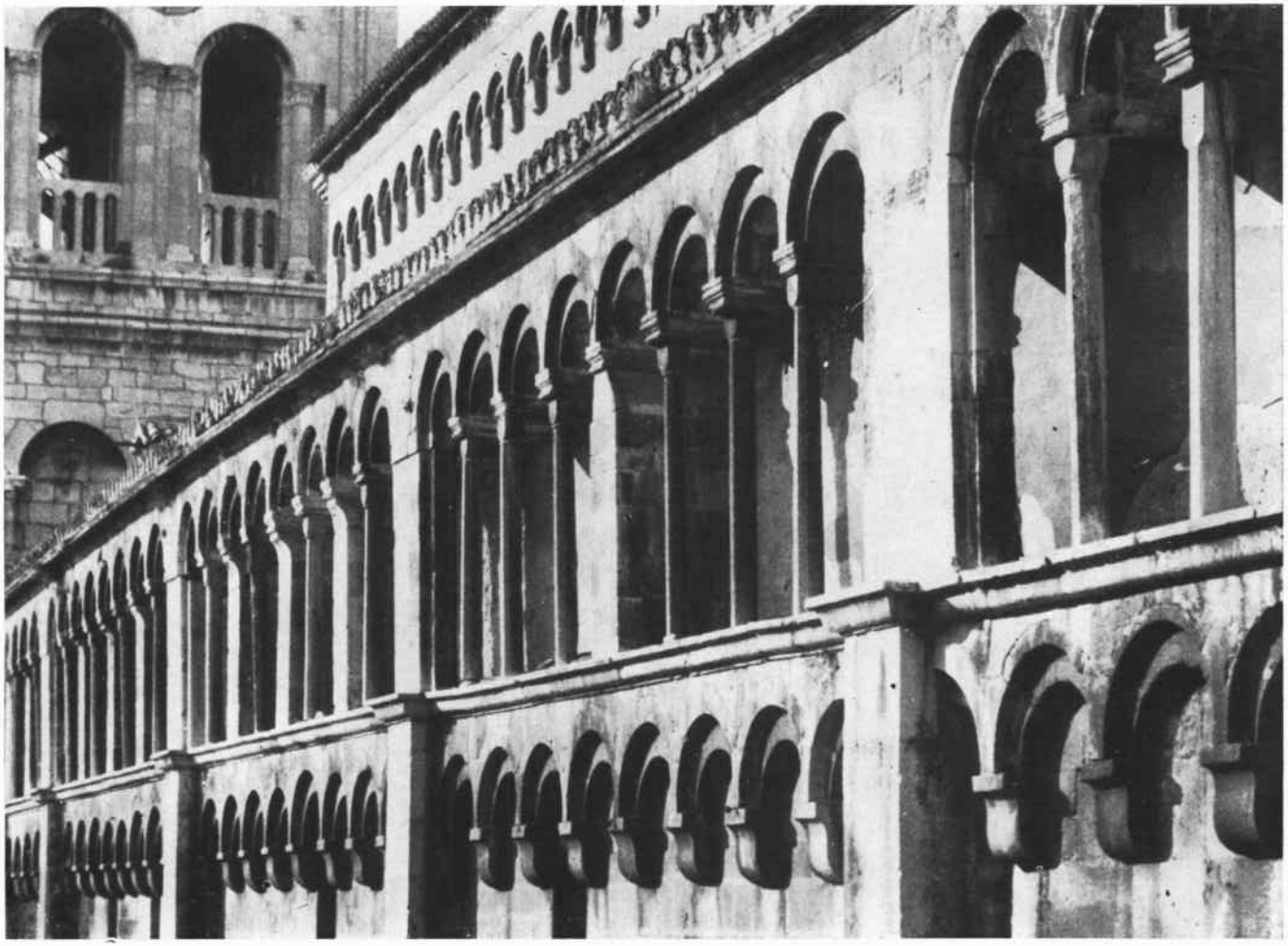

Sl. 6. Detalj arkada crkve sv. Stošije

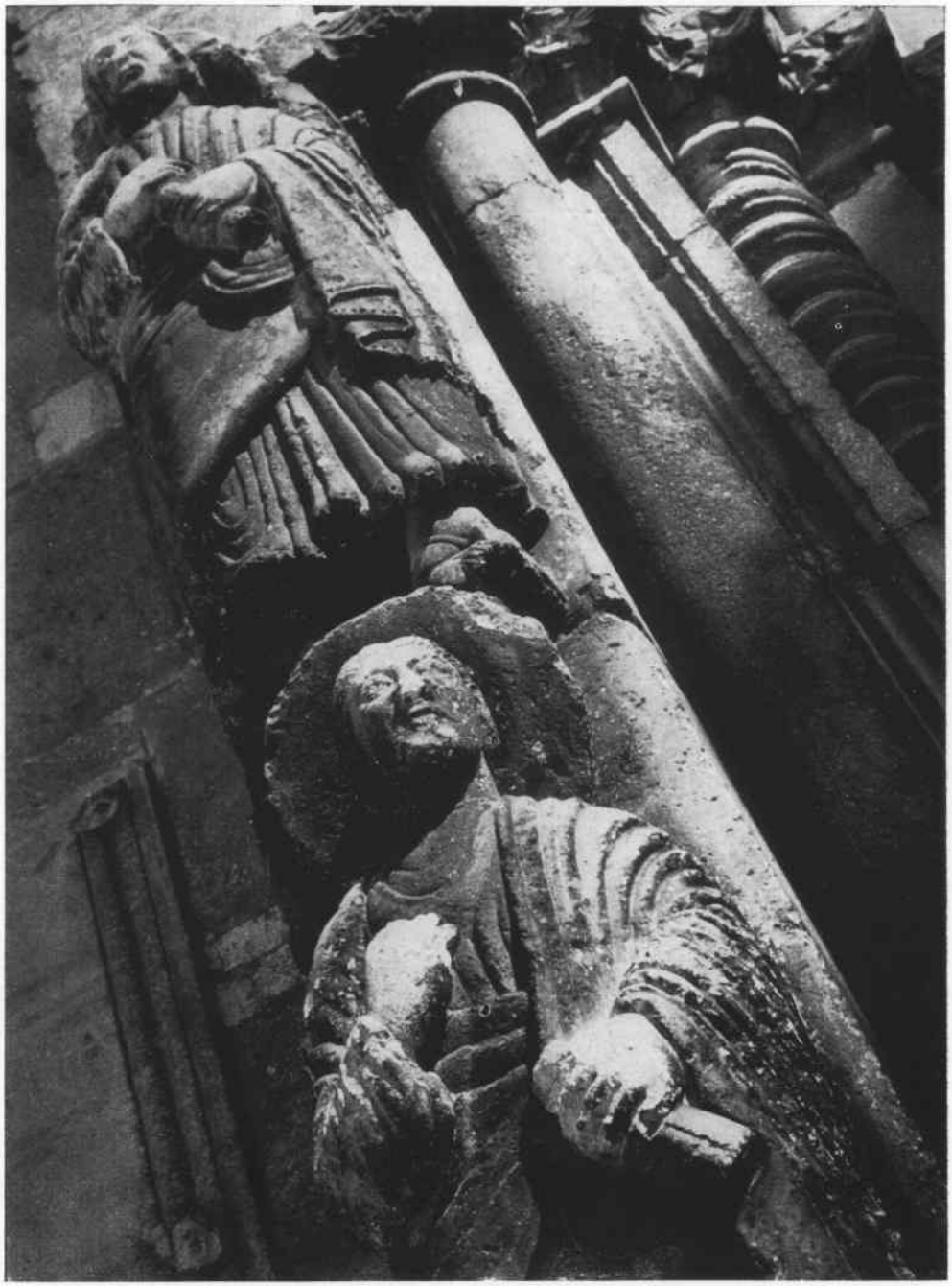

Sl. 7. Detalj s portala katedrale sv. Stošije

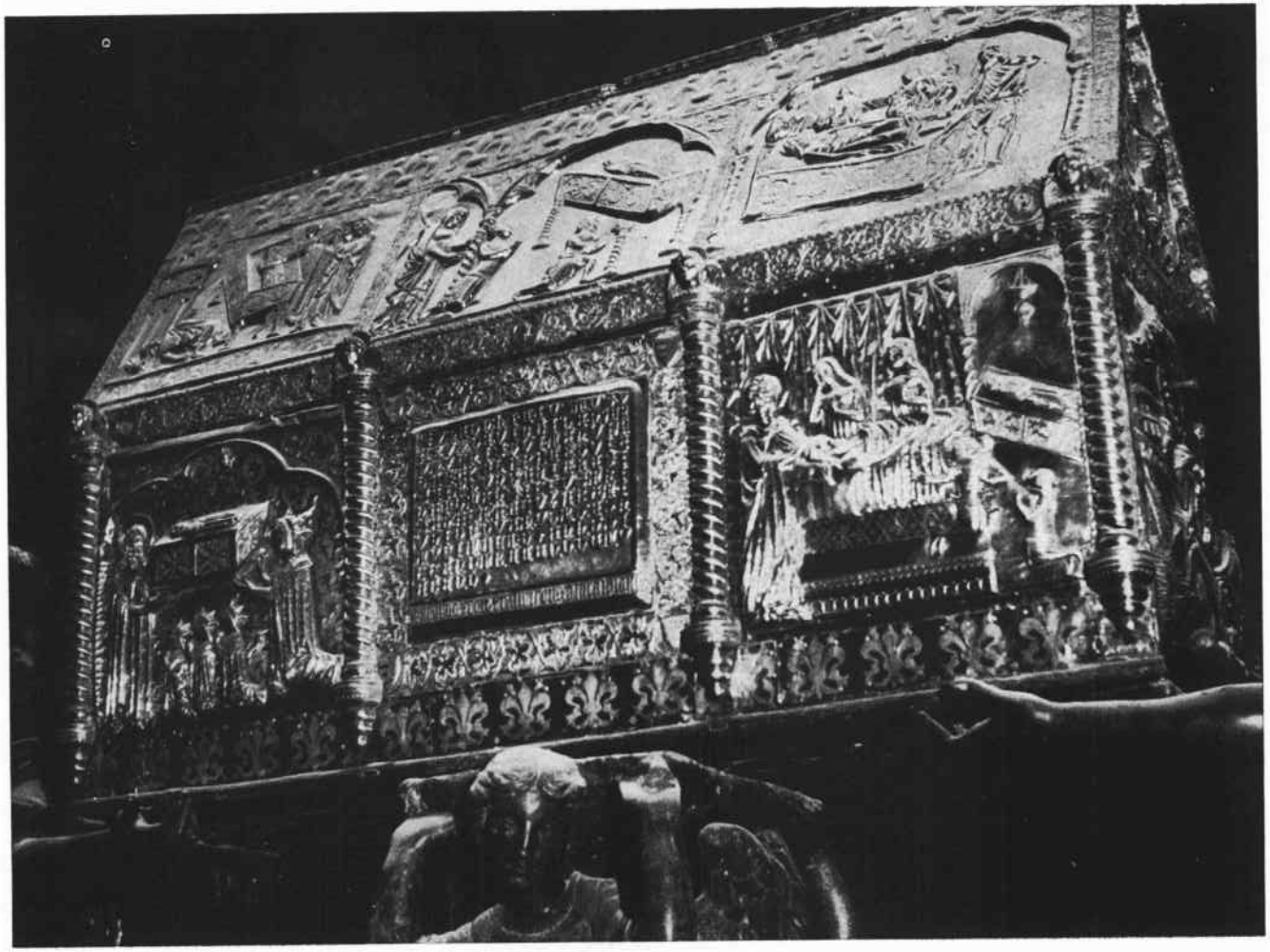

Sl. 8. Srebrna raka sv. Šimuna iz 1380. god.

Sl. 9. Brod u oluji. Prvi poznati lik našeg broda. (Raka sv. Šimuna 1380. god.)

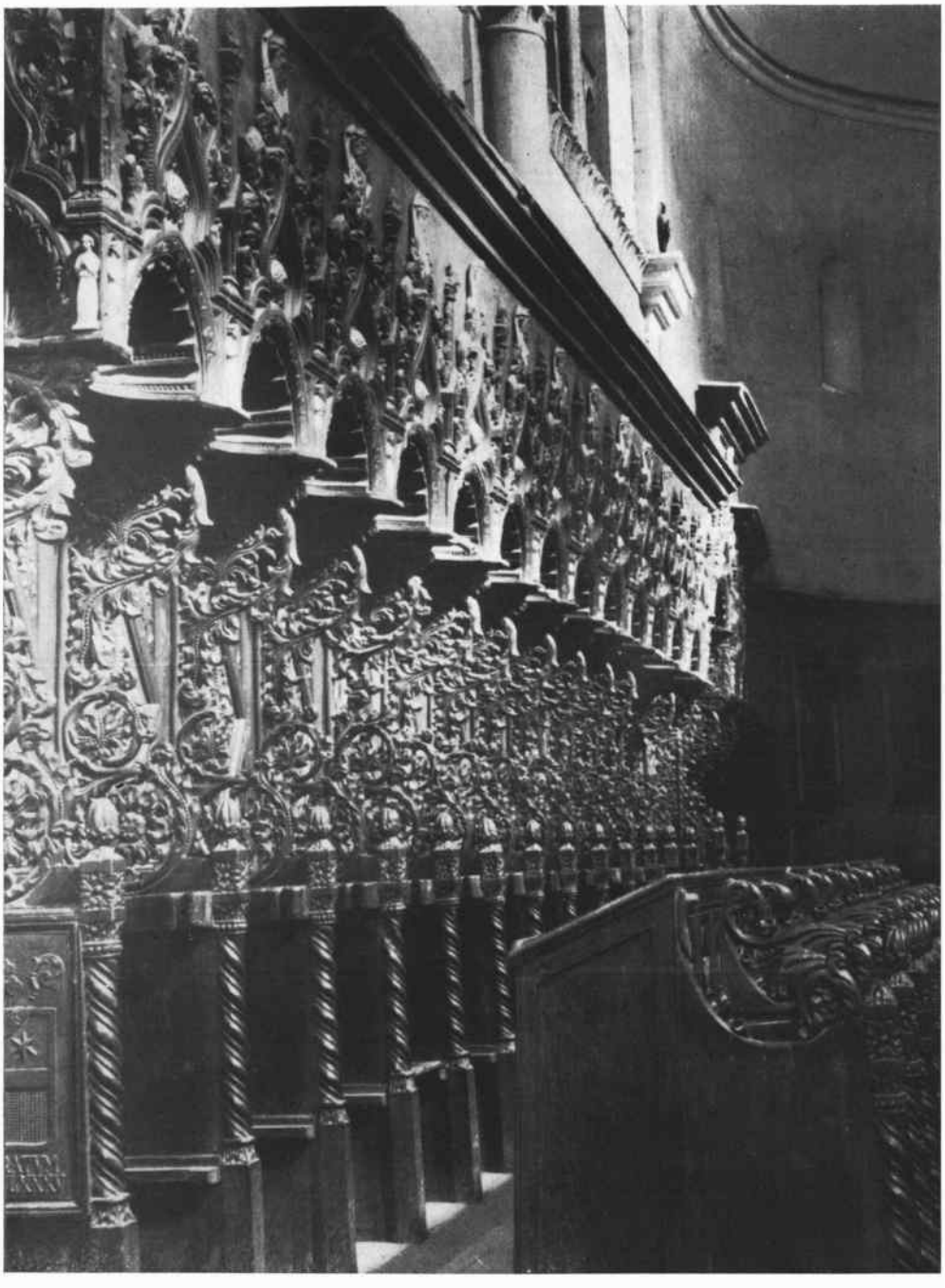

Sl. 10. Kor u katedrali sv. Stošije iz 1418. god.

Sl. 11. Dio klaustra samostana sv. Franje

Sl. 12. Ploča o dolasku 1177. god. pape Aleksandra III u Zadar, postavljena 1822. god. u zadarskoj katedrali

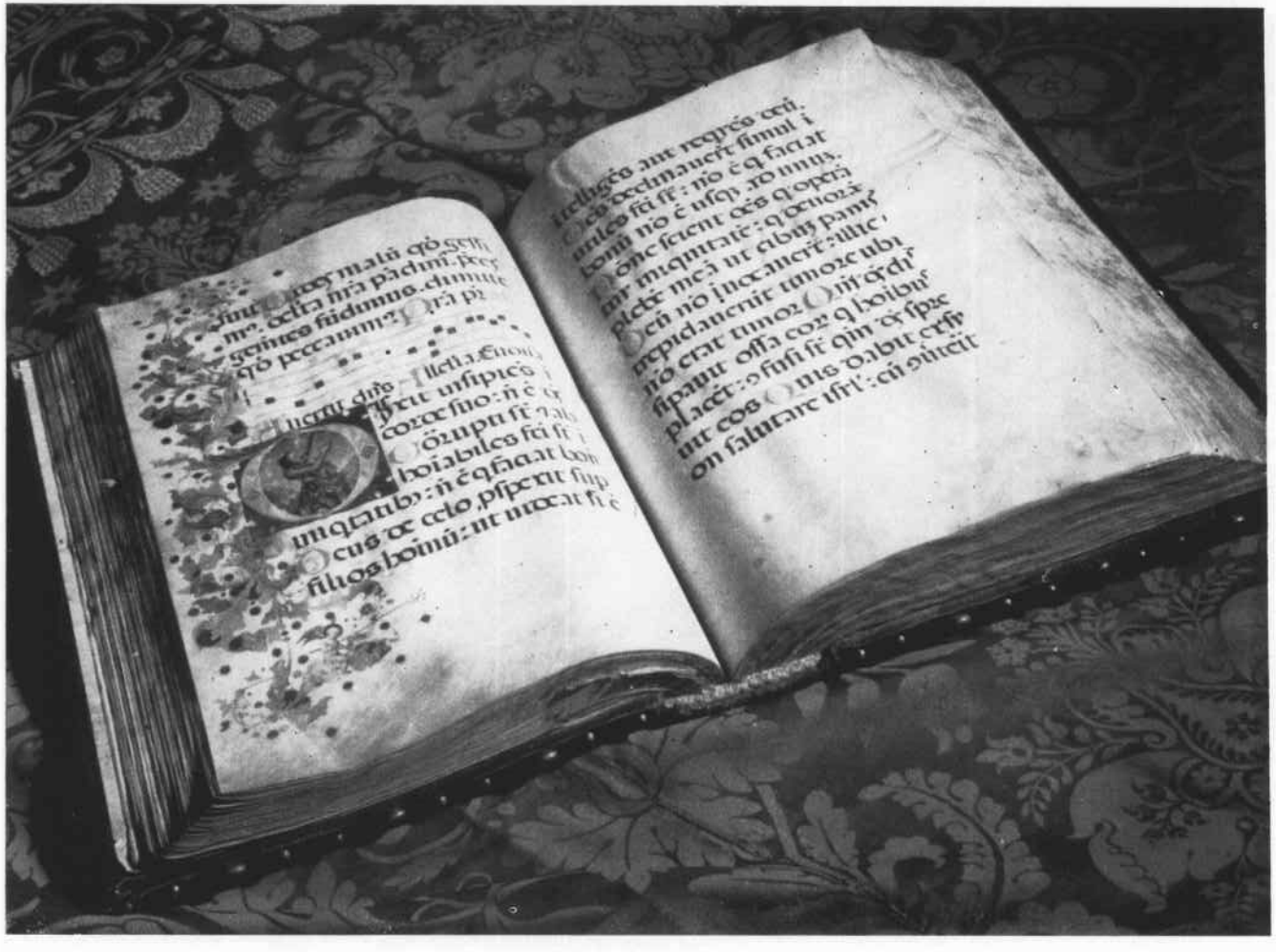

Sl. 13. Zadarski koral iz franjevačkog samostana iz XV st.

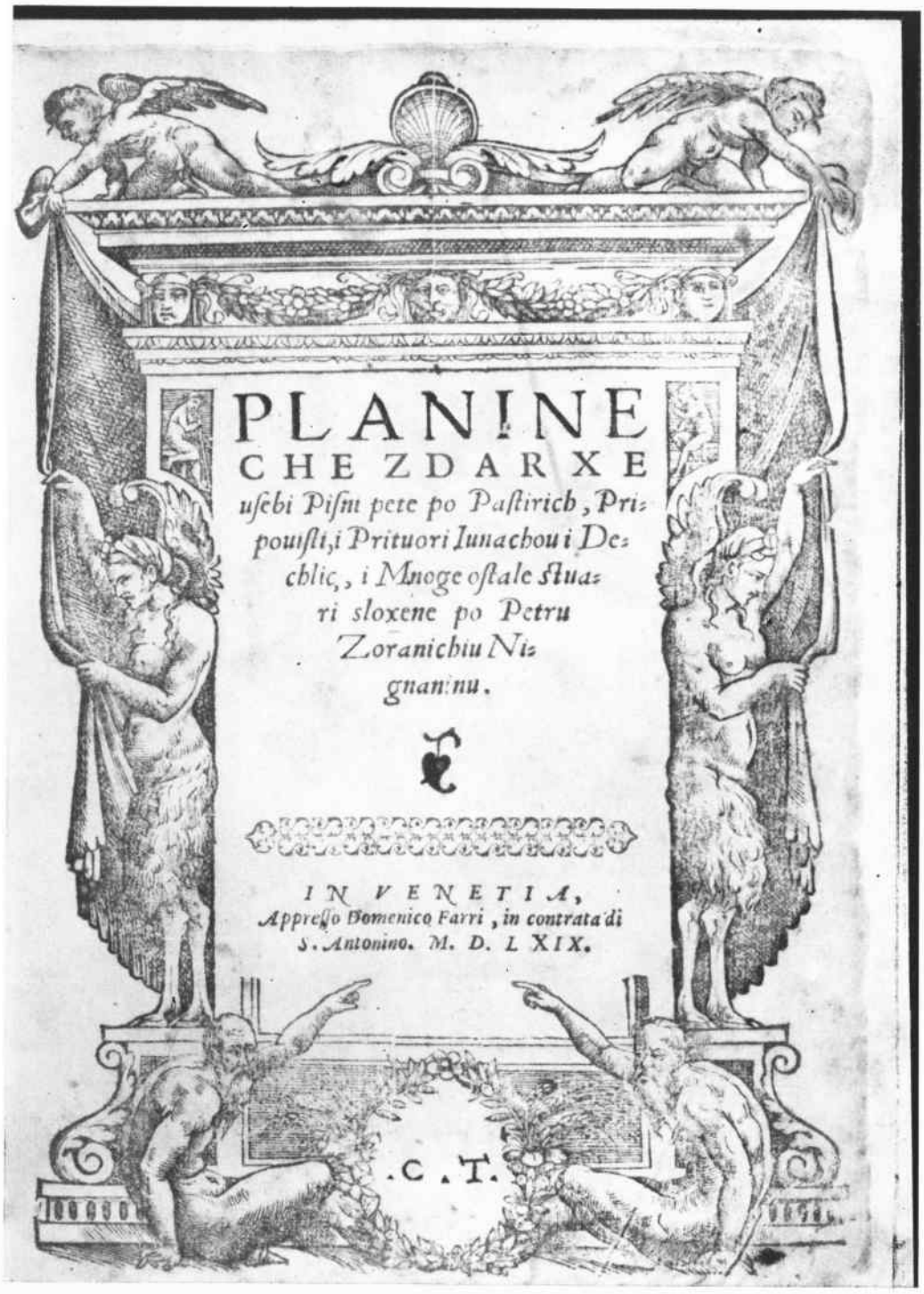

Sl. 14. P. Zoranić, Planine, Mleci 1569. god. (Naslovna stranica)

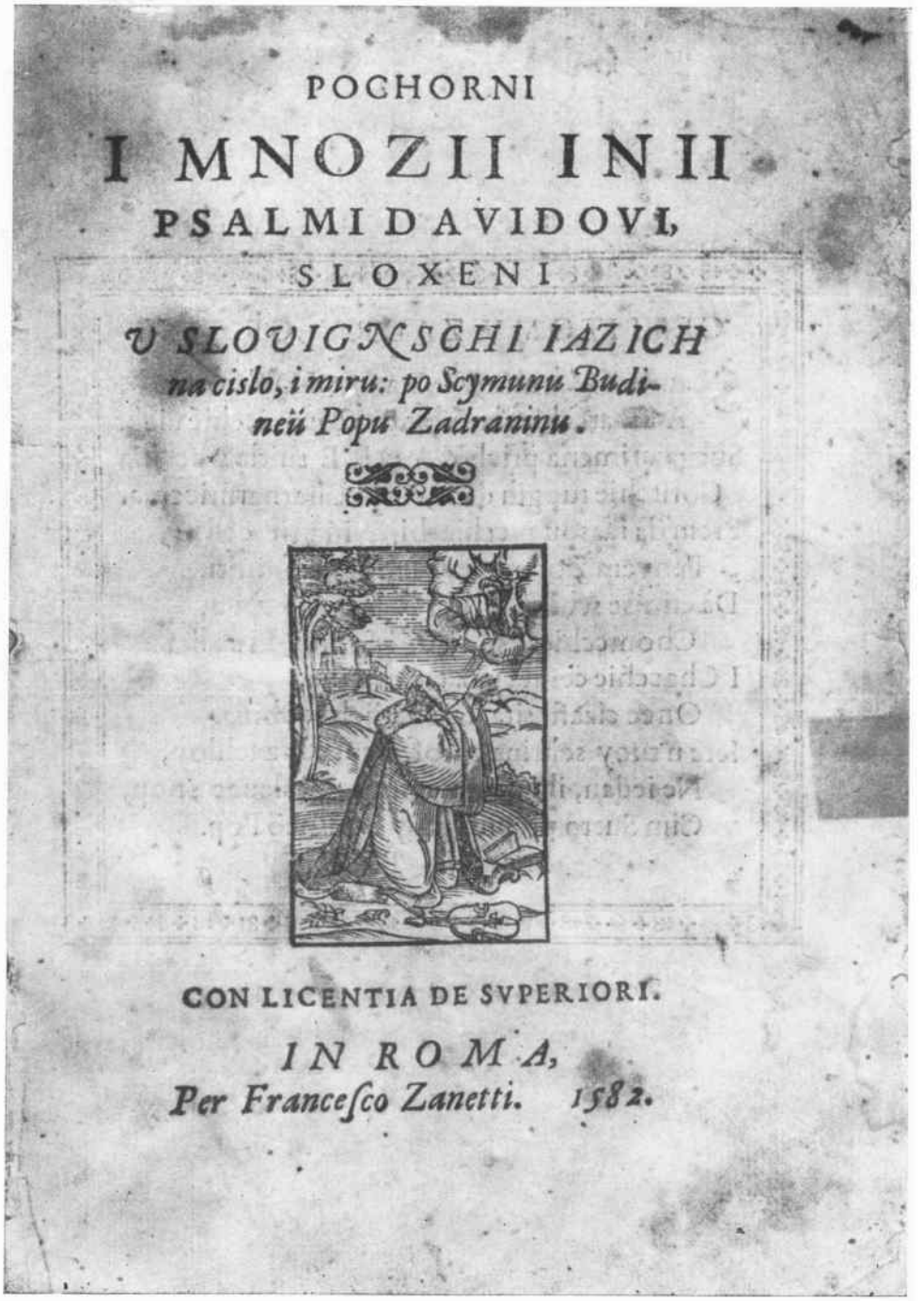

Sl. 15. Š. Budinić, Psalmi Davidovi, Rim 1582. god. (Naslovna stranica)

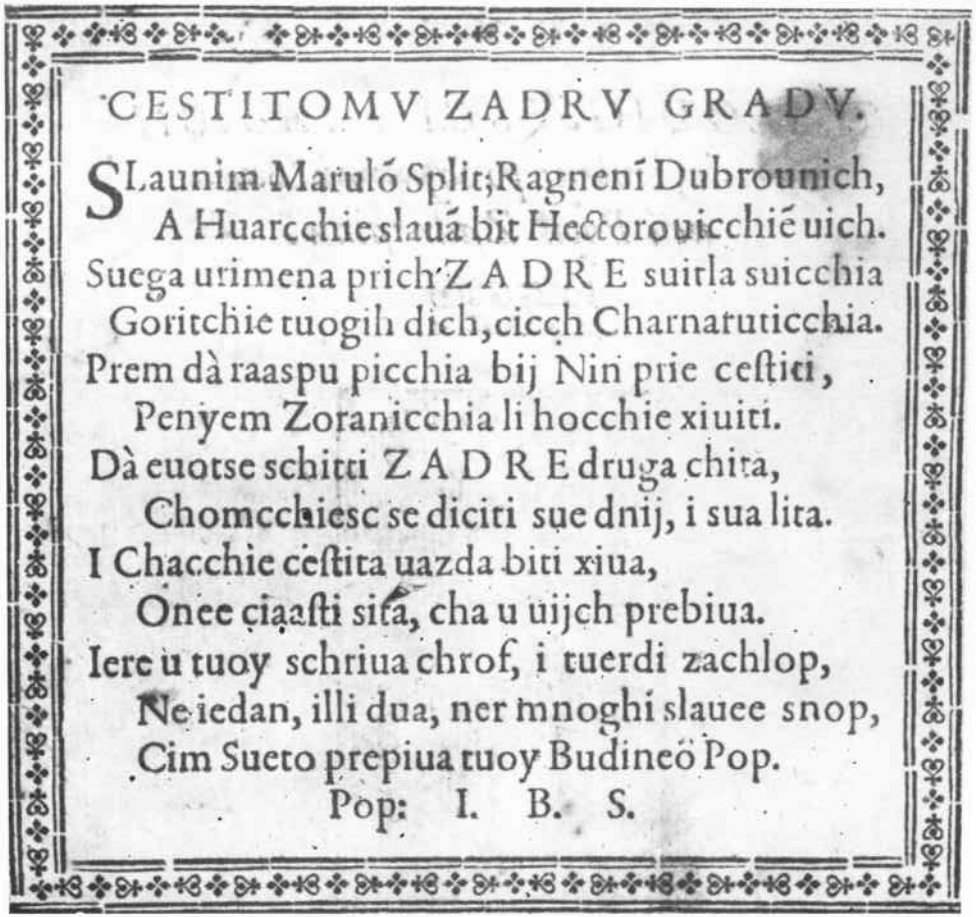

CESTITOMV ZADRV GRADV.

SLaunim Maruló Split;Ragnení Dubrounich,
A Huarcchie slauá bit Hectorouicchié uich.
Suega urimena prich'Z A D R E suirla suicchia
Goritchie tuogih dich,cicch Charnatuticchia.
Prem dà raaspu picchia bij Nin prie ceſtiti,
Penyem Zoranicchia li hocchie xiuiti.
Dà euotse schitti Z A D R E druga chita,
Chomcchiesc se diciti sue dnij, i sua lita.
I Chacchie ceſtita uazda biti xiua,
Onee çiąaſti sita, cha u uijch prebiua.
Iere u tuoy schriua chrof, i tuerdi zachlop,
Ne iedan, illi dua, ner mnoghi slauee snop,
Cim Sueto prepiua tuoy Budineö Pop.
Pop: I. B. S.

Sl. 16. Š. Budinić, Psalmi Davidovi, Rim, 1582. god. (Posveta gradu Zadru na poleđini naslovne stranice)

Sl. 17. B. Krnarutić, Vazetje Sigeta grada, Mleci 1584. god. (Naslovna stranica)

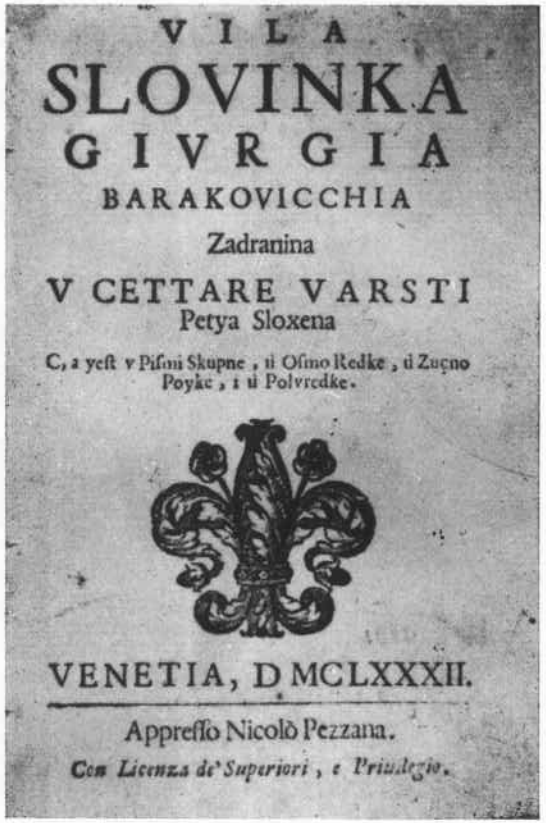

Sl. 18. J. Baraković, Vila Slovinka, Mleci 1682. god. (Naslovna stranica 5. poznatog izdanja)

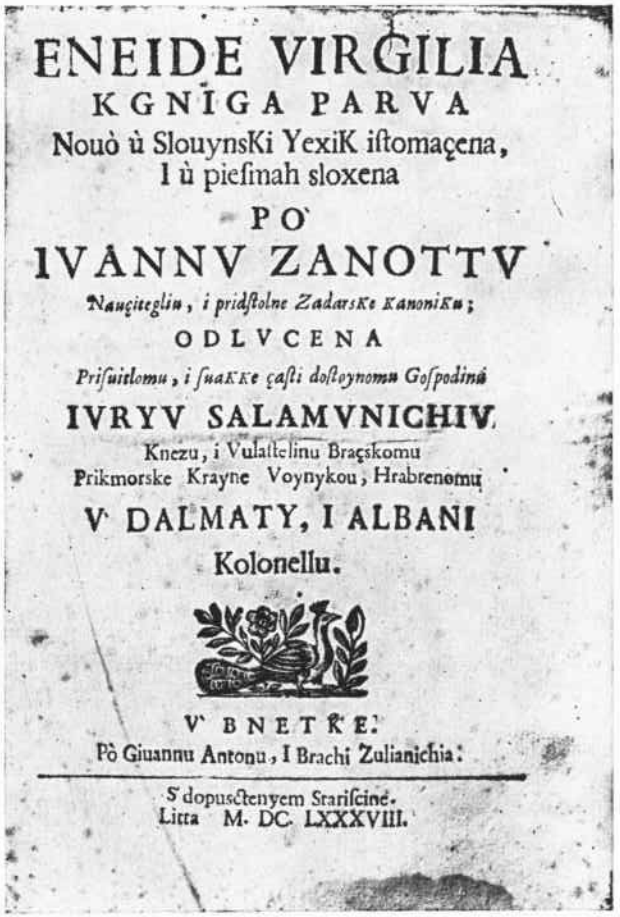

ENEIDE VIRGILIA
KGNIGA PARVA
Nouò ù SlouynsKi YexiK iſtomaçena,
I ù pieſmah sloxena
PO'
IVANNV ZANOTTV
Nauçiteglin, i pridſtolne ZadarsKe KanoniKu;
ODLVCENA
Priſuitlomu, i ſuaKKe çaſti doſtoynomu Goſpodinu
IVRYV SALAMVNICHIV,
Knezu, i Vulaſtelinu Braçskomu
Prikmorske Krayne Voynykou, Hrabrenomu
V' DALMATY, I ALBANI
Kolonellu.
V' BNETKE.
Pò Giuannu Antonu, I Brachi Zulianichia.
S' dopuſctenyem Stariſcine.
Litta M. DC. LXXXVIII.

Sl. 19. Prijevod Vergilijeve »Eneide« po Ivanu Tanzlingeru Zanottiju, Mleci 1688. god. (Naslovna stranica)

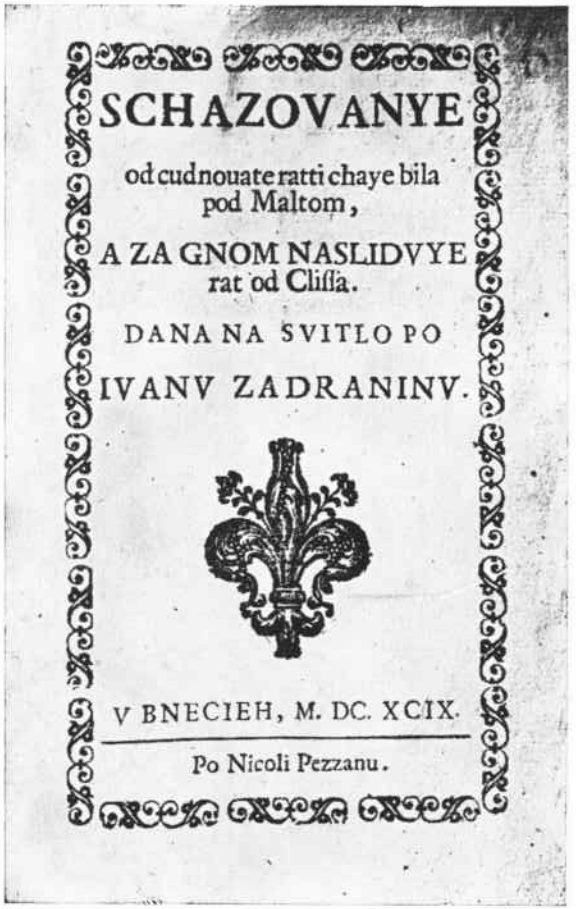

SCHAZOVANYE
od cudnouate ratti chaye bila
pod Maltom,
A ZA GNOM NASLIDVYE
rat od Cliſſa.
DANA NA SVITLO PO
IVANV ZADRANINV.
V BNECIEH, M. DC. XCIX.
Po Nicoli Pezzanu.

Sl. 20. Ivan Zadranin, Skazovanje od čudnovate rati, Mleci 1699.

Sl. 21. Zmajevićevo glagoljaško sjemenište kraj katedrale

NUMERO I.

IL REGIO DALMATA.

Dii maris et terræ, tempestatumque potentes,
Ferte viam vestæ facilem, et spirate secundi.
Virg. Æn. III.

SABATO 12 LUGLIO 1806.

Questo foglio esce in luce ogni Sabato, prima di mezzogiorno, dalla Stamperia di *Antonio Luigi Battara* in Zara. L'abbonamento si fa al suo Negozio, ed è in ragione di Lire Venete dodici all'anno, contando anche a quadrimestre, trimestre, e mensilmente: ma ogni numero separatamente presso, si pagherà cinque soldi Veneti. Le spese di posta e porto fuori di Zara sono a carico dell'abbonato.

Riguardo agli atti e documenti pubblici del Regno e della Provincia, questo foglio è Officiale.

È pur giunta finalmente quell'epoca, in cui comincerà il risorgimento della Dalmazia. Questa infelici tempi sì gloriosa ed illustre Provincia quanto non ha ella mai sofferto! Lunghe guerre, invasioni reiterate, sanguinose divisioni, distruzioni incredibili, disparati governi, e finalmente protettori inetti, ignoranti ed espilatori, han coperta questa florida ed interessante Provincia in un abietto, squallido e deplorabile paese.

Il Genio vittorioso di NAPOLEONE il Grande or la comprende nel vastissimo suo Impero, fa grandeggiar parte dell'Italico suo Regno. Alla vittoria, alla conquista questo incomparabile Eroe fa sempre succeder tosto le creazioni di pace e di sociale riordinamento. Nel fissare la forma politica e morale dell'Europa, per assicurarne il desiderato riposo, e quindi la generale prosperità, egli non perde di vista la cura dei più distanti paesi specialmente a lui soggetti: e tra questi dimostra di avere sommamente a cuore le valorose e nobili, ma sin ora troppo infelici popolazioni della Dalmazia. Egli vedeva i di lei mali, le stende una provvida mano benefica: e seguendo con questa Chi animato dal suo spirito serva con fervida energia alle sue intenzioni, lo spedisce ad imprendere la grand'opra.

Dall'arrivo di un tal personaggio, di cui basta a fare preclarissimo encomio l'essere stato a tal missione trascelto dal più veggente e perspicace conoscitore degli uomini, comincia la nuova Storia della Patria nostra.

Nessun argomento più degno della generale curiosità, nessun tempo più atto a nutrirla con in

BROJ I.

KRAGLSKI DALMATIN.

Dii maris et terræ, tempestatumque potentes,
Ferte viam vestæ facilem, et spirate secundi.
Virg. Æn. III.

U SUBOTUNA 12 SARPGNA 1806.

Ovi list izodi svaku Subotu pervo podne iz Utistsonicze *Antona Luigia Battara* u Zadru. Ouni koitele ullsti ù dradu, nekòve prikaze u Stampariu istogha. I pr'chiachie lisura za Mletuçki na godinu, dajuchi pisme za tri, çeteri, i çese misezi; dalli svaki list napose pischiase soldina pet Mletuçki, pottoska od pozze platichie druzha.

Parodi stussi od Vladagna kolese dalja nasvicliosti ovi list Slauichie.

Evo orlje napokon ondo vrime, u kome zapoçinghe Dalmazia priuzimati drugha prilichia, i uskrsnovati na nova dobra svogha Stagna! Ove Darzava za tholika, i tholike vikove na gnusna proslavlieghnia, koja tughu, kolike nevoghe nigda carpila! Pridughe i prisetthoke brez mirre rasse, brez broja poplavica usilna nasleçegna inostranski Naroda, neizregena razrascegna, krvo redna razdilegna, vladagna brez ljudna gnusnja, i milosardja, odvratnike neravdne, branicghe nemilostne, ova, i drughia neizbrojena rinullia ove Darzave pladnu, i od procignutia i skratili u jedno misto od sopustegna. istamnosti, misto koje prezzechie gagnita na plaç, i milosargje.

Prignuti slavo-dobrno Velikogha NAPOLEONA zdusnivaje sada svomu priprosterit'omu çuvarstvu imanuchie jedan dio svogha Kraglestva od Talie. Potla zadobitja odmeglona ovi vitez, kanu nije prilikan, çini svegier dasse mir istaçini, i obchienski Slobod Naroda. Szivim dasse padarzi u teskim zabavam, za ustanovit nacin itroupravni od Europe, za uvardit jedan mir obchieni, i stanovit, zatim çestirost pukas; nista nemagne negubi spametti provigenia potribita emu pridaleki, i ossobiti mistar ovogha Kraglestva, iz megiu koi cini vidit domu stoj venma pasareza ovi vridni, i plemeniti, premda dosada mallo szitni, Narod od Dalmatie. Xudan za izbavitja iz agnoglie koje gaia razvigliun, pospisiva pruzajoi blagodarna Jesnicza odabirnchi sisom onegha, kole nadarca sittim prignuljem, potaknut isrom reglom, za ispunit sasvom snagom, i izrosti privisoke gnegove odnoshe, i napoceti privelice dilo.

Qui

Prilog k Narodnomu Listu broj 1.

PROSLOV

NARODNOGA LISTA.

Tko pruči u poviesti nasliedovanjem viekovah razvitak uljudnosti europejske, nadje da svaka mlena njezina s viencem novih mi[illegible] objavljuje nove potriebe, koje su pristupile obitelji čoviečanskoj. Običajno se dogadja da staro kolieno zaniekuje mladom narodjenju zadovoljenje lizih potriebah; jer navade i običaji stari nemogu se promienuti u jedan dan; ali pod novoga vriemena, prem da istine i mnčno zori, ipak najzad dozori svakako. Narodjenje današnje, pokle je na dugo zaostalo mlajše, došlo je već u godine, i pita toliko slobodi, koliko je potriebito, da bi mu, bez uztrieda reda, zenuli svi oni pupčići, iz kojih, kad se podpuno obite, razvije se cviet čoviečanske uljudnosti: duga navika neupregnute vlasti protivi se toj želji; nu pak zato nije dvojiti o budućnosti vladah umierenih u uljudnom svietu. U ovo doba u kom živimo, nemoše se zatajiti da po svoj Europi, neizimši ni udaljenu Rusiu, gmiše nieko gibanje, svaki dan lojače i tesnje; i svi narodi, kojim svietlost kaže da mogu zasiesti za trpezu uljudnosti, trepte od želje, iščikajuć dopunjenje slobode državne, bogoštovne i narodne. U tom obćenom gmnću valjalo je da še oglasi i u Dalmaciji glasilo, nadahnuto samo čistim nagnje puka i da zapreti za njega zvuka i vidika, pomoliti otvorito svietlo [illegible] narodne zastave. Slovjeni rodom, srdcem [illegible] prieđenom ljubavlju mile otačbine, nem[illegible]rije da očito izjavimo naše cutnje, da u [illegible]ročitom listu odkrijemo pčstenim dalmatincim inočnim naše misli onakove, kakove su; i da razprsamo onu maglastu svietlost, kojom je strana našoj protivna trsila obojiti misine svako naše dielo, svaku riečˇ, svaku namiera našu. Zato će biti dobro da izrečemo bistro temeljita poglavlja onih načelah, koja će biti osnova našega lista, i uzdrati će naše izpoviedanje državno fiu političko.

Slobod je pravica, koju svaki čovjek osobno ima za podpuno razgojenje; a prenievši taj pomitljaj u zdrutbine ljudske, slobod je ta ista pravica, umedjašena dužnošću da se tudja pravica nevriedja. Osobujne slobošte, koje zovemo bogoštovnom, državnom, narodnom, tekuˇ sve u onoga vriela; i jesu kano posliedice, koje se vuku iz onoga načela vrhovnoga. Podpuna moć gibanja i razvijanja rodila je sve, što je veličanstvenu u poviesti, i premda slobodi uzplodio je genij slobodnih državah starih, grčke i rimske; samo kad je taj div pomrčao, potamnio je na mnogo viekovah u Europi luč književnosti, umietnosti i uljudnosti; dok opet isti uzroci dovode ova dobra, da nitkovim povratkom razvesele opet svieˇ uljeˇ.. di nazivljemo našoj otačbini, da ra-dom plodonosne slobodi i ona oživi na novi život; i da slobode, koje nam je naviestila osmka porelja, po izvršujucem pravitelistvu strore se saviestno dielom. Onda neće biti već pričanja o narodnom značaju naše književnosti; nego će on posiesti, kano zakonit gospodar, svoju neoporecivu pravicu. Plemenskoga slovjenskoga savezano nedriešivim uzljem jedne krvi i jezika i nepreklonu zemljišta, po kojih se narodnosti diele, jest izuzetna množina puka dalmatinskoga: dajte mu podpuno uživanje pravicah ustavnih slobodna sadržanja, slobodne riečˇ, slobodna tiska; pak koja će se sila onda oprieti podpunom razvitku narodnoga života u našoj zemlji? Zato *Narodni List* neće nista drugo prositi nego slobod cielu za svakoga, a da se ukloni svako priliskanje, nam ili ikomudrago drugom štetno: *jedan mjera za svakoga*, biti će uviek naša zastava.

Stoga ćemo braniti u ovom našem Listu svaku slobodu, dokle se neizrodi u slobošćinu, dokle i slobodu bogoštovnu, ili da drugčije rečemo, neupregnuto gospodstvo, koje pristoji svakomu nada svojom saviesti, bez nedužna umiešanja tudjega. A budne da u Austrinskoj carevini nije nam se već bojati nasilja duservnoga; nego samo skrbljenstva državnoga odvrć prieca sada bogoštovnimi običinami; tako ćemo mi držati uviek za svaku naredbu, koja bude omierala da se crkva oprosti pokroviteljstva svietovne vlasti; jer samo uvierenˇ da će tako nestati svake mržnje medju katolicimi i pravoslavnimi, stopiviˇ se u ljubavi obće prošlosti, a da će slobodna dozvanje različita vierovanja biti kostanac istraživanja istine.

Povelja carska dne 20 listopada načela je u Austriji slobode javne, državne i narodne; i chvalno da duh životvorni slobodi, koj diše preko cielc Europe, neće pustiti da snagom, nego će ji uzprkos svakom oporu, ugnjiti i vazditi do žudjenoga ploda.

Nebrojne težnje, kojih se mnogi boje, nas nestraše, jer smo stanovito uvierenˇ da Europa s kojom drme, a ovu stranu veće od dvadeset godištah, živa želja za napriedkom, neće se upokojiti, dok se neosloni svojim temeljom, na kremenitu slobod. Pri brižnom životu ustavnoga zakona u Austriji s ovu stranu gudine danah, uzaludovni smo doista, ali negubimo srdca, nit se čudimo; jer nije lako da se nasah nagode i izravnaju medju sobom razvrćene koristi toliko narodah, koji pretivaju u carevini. Medju trima strankame, saveznickom, dvojačkom i srednjačkom, koje dielc polje državno u Austriji, mi, koliko mislimo po zakonu, držimo s prvom, cim prave koristi carevinske, koja će onda samo biti cestita i gojna kada njezini puci budu zadovoljni, i cim koristi našega naroda. Vriemene, koje sve razvijuje i ujedinjuje, sko nas nada nevara, dugim će oborom ugladiti sve ono što je odvrć skotrvu u zahtievih, s jedne i s drugc strane; kad se jedni odreku prostega siedinjenja osobnoga, a drugi zabace uvierenje da se može carevina ujediniti strogim sredinjačenjem, kakvo bi bilo podobno državam, u kojih živi jedan sami narod. Slovjenin je živa korist da Austrija bude ujedinjena i jaka, ali i takova, da izpuni pravedne želje različitih plemenah, koja u njoj pribivaju, bez preticzanja jednoga naroda nada drugim. Onda će i nami slovjenom dalmatinskim biti dopušteno stegnuti tešnjim uzljem svezu, koja nas do sada veže s našom braćom Hrvatskom samo po krvi i po jeziku. Narodno smo rekli s braćom, neka se poznade da nam nenakriva istinu nerazborna mržnja proti imenu onoga puka, koj je jarvo u cieni predjšvimi onimi, kojim kuca rodoljubno srce u prsiih. Hrvati govore i pišu našim jezikom, kojemu liepe prsvršjenje rekli bi da je odredilo sjajna budućnost. oni su nekada dielili s nami zgode i udes ili, u sreći i u nesreći, oni su zahranili nepre[illegible] diedinske slobode, za kojimi bio je uzvio na dugo vrieme i samu želju u dalmatinskih srdcih, onaj koj je htio da budu ne prosvietljeni ljudi, nego samo željezne [illegible], koje bi na tudju koristi vojevale; oni su u Srbi od kolicna do kolicna ostavili u junačkih piesmah usporenu stare slave i starega mena, koje nam je svim jamstvo bolje budućnosti; oni napokon pružaju nam sada brzinsku desnicu, da s nami ujedno posiva sieme uljudnosti po vrvarskih zemljah istočnih, po onom grublju živih ljudih, s kojega izpet tamnih viekovah rekli, da je zapod [illegible] mio sadrieti sustavu koprena otmanskoga vrvarstva. A za sve to što nam pitaju na izmienu hrvati? Pitaju da se povratimo na [illegible] skriepivši se u cutnji naše narodnosti, i moše nas da gromkimo sedanje [illegible] državotvorstvo dalmatinsko s dugovriečnimi slobodnimi ustavo narodnoga. Mi oni zato hoće da zabacimo naše obćeje, da porušimo ne[illegible] nastave, da zaboravimo drugi jezik, što je Dalmaciji, napriednoj u učenosti. Ima se pročitavati ona manjina od 15 do 20 tisuća koji govore talijanski u našoj zemlji; njihovi su pravice nam svete, i bile bi svete da je njih još manje na broju, jer mi visoko poštujemo slobod, i tvrdo vierujemo u nju. Ti pitamo samo da prestane svaka podvalica na ejumudragu korist. Slovjeni Dalmatinski, plemenitˇ po čistom izvoru indo-europejskom, iz kojega su izišli svi veliki narodi uljudni; oslonjeni na nanoć skladne bracc preko [illegible] da; slovesi jezikom, koj je medju najbolju-jimi u Europi, preuzimlju neizpisive pravice slobodnoga razvijanja svoje narodnosti. Zato zahtievaju jednakost u pravu za oba jezika; nu ne jednakost sul oparno odredjenu na saboru, nego stvorenu dielom u mnku, po mal po malo, kako obstojece koristi dopuste, u sudu i u vladanju. Hoće li narod četiristotisuća dušah gledati da mu krasni jezik nevicke ostaje sirota? Na ove uviete, ali samo na ove, mi, zahvalni na našem odgojenju talijanskoj uljudnosti; priljubni veće nego ikˇ misli toj našoj pomaćeri, pružiti ćemo čestu ruku protivnoj strani. da začnemo [illegible] dok uljudni naš[illegible] puka budu simirili [illegible] zemlje. Zaboraviti ćemo srdžbe, mržnje, nepodobnosti sve, na koje su zahtiili napast nami nieki naši protivnici državni što se ikad njih reklo i pisalo u Dalmaciji na pogreku i [illegible] slovjenskoga?! nesmierujuć nego na korist obće nam otačbine. Pače od ovoga časa

Sl. 23. Narodni list, I/1862, br. 1. (Naslovna stranica Priloga)

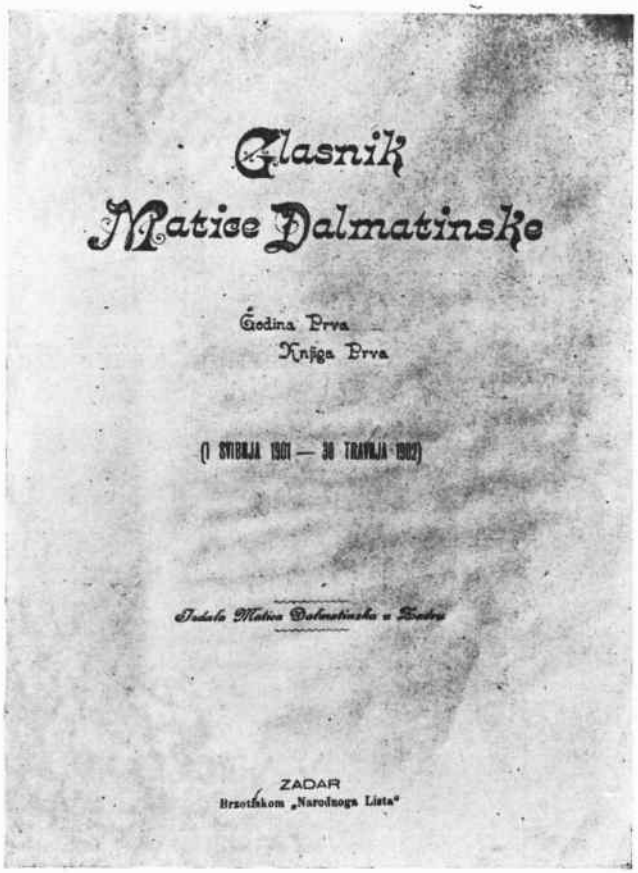

Sl. 24. Glasnik Matice dalmatinske, g. I/1901.—02, knj. 1. (Naslovna stranica)

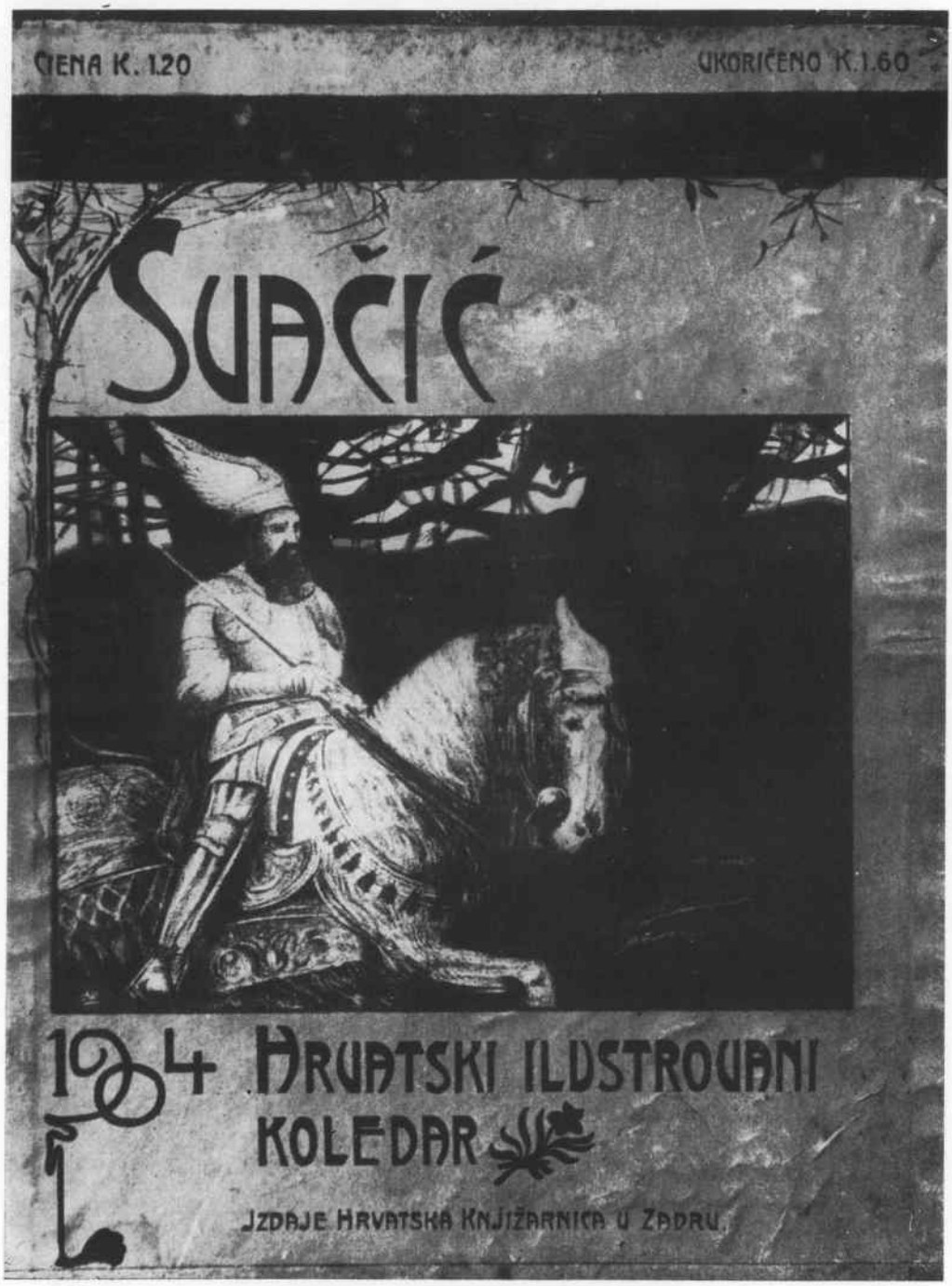

Sl. 25. Hrvatski ilustrirani koledar »Svačić« (1904—1910, naslovna stranica)

Sl. 26. Naučna biblioteka, detalj u skladištu

U radnjama G. Novaka i Vj. Maštrovića fotografije Ante Brkana, Ante Fuisa, Josipa Špralje, Vj. Maštrovića, te iz fototeke Naučne bib i-oteke u Zadru i Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru.

XIX stoljeće predstavlja period ne samo političkih promjena na bazi buđenja i širenja građanskog nacionalizma, nego i period novih kulturnih kretanja, pojava i afirmacija, s manje ili više dometa i uspjeha. I u to vrijeme Zadar pruža mnoga istaknuta kulturna dostignuća i prioritete, što mu produžuje značajnu ulogu iz starijih stoljeća i stavlja ga na prvo mjesto među dalmatinskim gradovima, a među prvima i u ostaloj Hrvatskoj.

Navest ćemo neke činjenice,[99] koje će dovoljno osvijetliti važnost i ulogu Zadra u našem kulturnom razvoju u XIX st., koje nije tako daleko od nas.

U *novinstvu*[100] u Zadru francuska vlast pokreće prve novine uopće na hrvatskom jeziku pod naslovom »Kraljski Dalmatin« (1806—1810), koje izlaze dvojezično (i na talijanskom jeziku: »Il Regio Dalmata«) iz tiskare Ante Vjekoslava Battare. Urednici su Bartul Benincasa, Nikola Budrović i Ivan Kreljanović, a prevodili su, osim Budrovića i Kreljanovića, Andrija Kadčić, Nikola Sandrić (Sandri) i Paško Jukić. Za upoznavanje zbivanja u Dalmaciji iz prvih pet godina francuske vladavine ovaj je list važno vrelo podataka.[101]

»Kraljski Dalmatin« je početak vrlo bogate izdavačke djelatnosti periodika u Zadru. Od 1806. do 1920. god. izišlo je 82 novine i časopisa na našem jeziku. Time je Zadar po broju periodika, koji su izlazili u raznim hrvatskim gradovima, zauzeo mjesto odmah iza Zagreba. Od novina naročito ističemo narodnjački »Narodni list« (1862—1920), koji se smatra najstarijim i najbolje uređenim novinama koje su izlazile izvan Zagreba i bile uvijek na liniji narodnih interesa.[102] Politička borba od preko pola stoljeća u Dalmaciji usko je spojena s pisanjem tog lista. I ne samo to. Njegov podlistak dao je znatan doprinos u razvoju naše kulture, napose književnosti. Mnogi su književnici objavili tu svoje prvence, npr. pjesnik Vladimir Nazor i dr. Naša mlada nauka nije imala dovoljno mogućnosti za publiciranje, pa su naučni radnici Dalmacije u podlisku »Narodnog lista« i dr. objavljivali svoje radnje, redovito u nizu nastavaka. Tako je npr.

[99] Spominjemo jedan prioritet, koji je uslijedio baš u g. 1797, u početku I austrijske vladavine: 24. lipnja 1797. uspostavljen je u Zadru prvi poštanski ured za privatno dopisivanje sa svim krajevima Evrope, izuzev s Turskom. V. Niko Luković, Poštanski saobraćaj na Jadranu. Godišnjak PM Kotor, IV/1955, 45.

[100] O novinama i časopisima u Zadru od 1806. do 1954. vidi Vj. Maštrović, Jadertina croatica, II dio, Zagreb, JAZU, 1954, VII—XXIV i 3—129; isti, 150 godina zadarske štampe. Zadarska revija, V/1957, 4, 238—244.

[101] O listu su napose pisali: M. Breyer, Il Regio Dalmata-Kraljski Dalmatin. Vijesti iz Slaven. knjiž. antikvarijata, Katalog, 1909, XIV; P. Karlić, Je li Benincaas bio urednik Kraljskog Dalmatina. Nast. vjes. XXV/1917, 6, 350—356; isti, Kraljski Dalmatin (1806—1810.) Zadar, 1912, 167 + II tab.; isti, Ponovno je li Benincasa bio urednik Kraljskog Dalmatina? Nast. vjes. XXVI/1918, 6, 368—374; R. Maixner, Nešto o listu »Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin« i njegovu uredniku Benincasi. Rad JAZU, 1952, knj. 290, 113—128; Š. Urlić, Bartuo Benincasa, urednik »Kralj. Dalmatina«. Nast. vjes. XXV/1917, 6, 337—349; isti, Još dvije tri riječi o B. Benincasi uredniku »Kraljskog Dalmatina« .Nast. vjes. XXVI/1918, 6, 360—368; A. Wenzelides, Kraljski Dalmatin. Savremenik, 1920, 93; Vj. Maštrović, Jadertina croatica, II, 3—6. I dr.

[102] »Narodni list« obnovljen je u oslobođenom Zadru 1. siječnja 1946. god.

iz povijesti objavljivao radnje Šime Milinović,[103] Ante Kuzmanić,[104] i dr. Podliske su s manje ili više uspjeha imale i druge zadarske novine, kao »Katolička Dalmacija« (1870—1898), »Hrvatska kruna« (1892—1920), »Croatia« (1899—1903), pa čak i režimska »Smotra dalmatinska« (1888—1918), zahvaljujući spretnom i kulturnom uređivanju našeg književnika Petra Kasandrića.[105] Posebno se taj list istakao što je u svom podlisku veliku pažnju posvetio stranoj književnosti, očito u cilju da urednik time pomogne boljem razvoju naše književnosti. To će postići ne samo člancima o pojedinim stranim piscima i njihovim djelima nego forsira i prijevode proznih sastava (pripovijesti), što se tada najradije čitalo.[106] »Narodni list« i Prodanova štampa, međutim, veću pažnju posvećuje domaćoj književnosti. Osim iz književnosti, »Smotra dalmatinska« donosila je rasprave i članke iz raznih struka[107] i time obogatila svoj podlistak, te zajedno s ostalim zadarskim novinama pružala vrijedan doprinos našem kulturnom razvoju.

U vezi s razvojem *školstva* istakli bismo da nam iz francuske periode datira ne samo modernizacija osnovnih i srednjih škola, što se redovito kao prvo osnivalo u Zadru, nego i osnivanje u Zadru prvih *fakulteta, sveučilišta* kod Južnih Slavena, koji su djelovali u skromnim oblicima i na žalost kratko vrijeme, od 1806. do 1811. god., ali ipak toliko da su iz njihovih prostorija izišli prvi diplomirani slušači prava, medicine, tehnike, farmacije i geodezije, dakle prve osobe koje su na našem području postigle akademsko zvanje u svom školovanju.

Napredni francuski generalni providur Vincenzo Dandolo želio je etapno osnovati sveučilište u Zadru. Zato je najprije dekretom od 24. listopada 1806. osnovao licej u Zadru,[108] koji ima niže odjele (gramatiku i lijepu književnost)

[103] Zadar hrvatski grad. Njegova prošlost i sadašnjost. Narodni list, XV/1876, br. 95—103; XVI/1877, br. 1—11 (s bilješkama), pa od istog pisca: Hrvatske uspomene u Dalmaciji, Nar. list, XII/1873, br. 44—79; XIII/1874, br. 73—86; XIV/1875, br. 41—45; zatim: Cetinski knez Domaldo obnovitelj Zadra. Nar. list, XXV/1886, br. 26—54.

[104] Spomeni iz moga dnevnika. Nar. list, XII/1873, br. 72—105; XIII/1874, br. 1—49; XIV/1875, br. 86—102; XV/1876, br. 1—93.

[105] Isp. moju radnju »Smotra Dalmatinska i Petar Kasandrić«, Jadranski zbornik, Rijeka, III/1958, 371—384.

[106] Vj. Maštrović, o. c. 377. Brojne pripovijetke objavljene u »Smotri dalm.« od raznih su autora — francuskih, ruskih, čeških, poljskih, njemačkih, američkih, engleskih, talijanskih, madžarskih, rumunjskih, japanskih, bugarskih i dr.

[107] Iz ekonomije (pisci npr. I. Bošnjak, St. Bulić, J. M. Dudan, P. Lorini, S. Ožanić, I. Zotti i dr.) iz zoologije (S. Brusina, M. Katurić, M. i D. Hirtz i dr.) iz pol. povijesti (J. Bersa, F. Bulić, P. Kasandrić, V. Klaić, D. Gruber, F. Radić i dr.) iz povijesti lik. umjetnosti (I. Kršnjavi, B. Lovrić, i dr.) iz medicine (dr N. Lalić, dr L. Celio-Cega, dr R. Battara i dr.) iz povijesti muzike (A. Kassovitz-Cvijić, A. Dobronić i dr.) iz pedagogije (M. Zglav, V. Dorbić, Đ. Kalik, V. Vuletić-Vukasović i dr.), te nešto manje priloga iz prava, filologije, geografije, povijesti novinstva i astronomije. Ova je suradnja, odn. podlistak »Smotre«, bila korisna dopuna ostaloj našoj štampi u Zadru. Činovnici narodno orijentirani koristili su pripravnost urednika i objavljivali dobre priloge.

[108] HAZ (Historijski arhiv Zadar), Francuska vladavina, Spisi gen. providura, 1806, tit. XII, fil. unica, Instr. publ.

i više odjele (filozofiju, pravo, prirodne nauke i medicinu). Viši su odjeli ustvari škola, koja omogućuje svršenom slušaču sticanje zvanja koje daje suvremeno sveučilište. U dekretu od 2. studenog 1806. o ustrojstvu i o danu otvaranja škole Dandolo ističe da će dvije godine liceja priznati za jednu na sveučilištu odgovarajućeg fakulteta.[109] Ta se škola dobro uvela, pa je Dandolo novom odlukom od 5. svibnja 1807. objavio »Osnovu općenu općenoga nauka u Dalmaciji«,[110] odredio mrežu škola u pokrajini i zadržao više odjele liceja (mudroučionice). Ova prva naša viša škola osposobljuje za zvanja pravnog asistenta (odvjetnika), bilježnika (notara), nižeg kirurga i opstetričara, farmaceuta, arhitekta i geometra, nakon pripravničke prakse i položenog stručnog ispita.[111]

Kako »mudroučionica« nije pravno priznata kao sveučilište, to Zadrani i profesori te škole traže od Dandola da licej novim planom pretvori u sveučilište, koje bi imalo tri fakulteta: pravni, filozofski i medicinski. Dondolo se načelno s tim složio,[112] ali do ostvarenja nije došlo za vrijeme njegove uprave,[113] nego je škola djelovala i dalje kao licej, koji je planom od 23. rujna 1809. god. postao samostalan i odvojio se od gimnazije (»knjigoučionice«).[114] Licej je dalje djelovao i osposobljavao za navedena zvanja i bez fakulteta odn. sveučilišta i mimo propisa koje je 15. studenog 1808. god. dao u Milanu potkralj francuske Italije Eugen Beauharnais.

Formiranjem Ilirskih pokrajina (»Les Provinces Illyriennes« — »Darxave Slovinske«) krajem 1809. god. i povjeravanjem uprave maršalu Marmontu[115] hrvatske se pokrajine odvajaju od francuske kraljevine Italije, a Dandolo napušta Zadar 29. siječnja 1810.[116] Već 4. srpnja 1810. god. određuje Marmont novu organizaciju škola u Ilirskim pokrajinama: pučke škole, 25 gimnazija i 9 liceja. Od tih dva liceja — u Zadru i Ljubljani — postaju centralne škole s rangom sveučilišta, na kojima se predavaju predmeti slično kao na ostalim sveučilištima u Francuskoj.[117] U Zadru u Centralnoj školi postoji sedam fakulteta (tečajeva): 1. pravo, 2. medicina,

109 DAZ, Franc. vlad., fasc. VI, 1806, št. br. 440.

110 DAZ, Spisi gen. providura, 1807, tit. XII, fil. un. rubr. 1. Osnova je objavljena na hrvatskom i talijanskom jeziku i u »Kraljskom Dalmatinu« II/1807, br. 25.

111 Kirurzi i farmaceuti ne mogu obavljati praksu dok ne polože stručni ispit pred Središnjom zdravstvenom komisijom u Zadru, nakon prakse od 4 godine pod nadzorom magistra farmacije. Pravnici i notari treba da prije stručnog ispita pred Apelacionim sudom imadu praksu: pravnici kod odvjetnika 3 god., a notari 2 god. kod javnog bilježnika; arhitekti i geometri 2 godine kod inžinjera.

112 DAZ, Spisi gen. providura, 1808, tit. XII, rub. 6.

113 Unatoč javne objave u »Kraljskom Dalmatinu«, II/1807, br. 34, 270—271, da se na tome radi i da će Dalmatinci moći završavati sveučilište u Zadru.

114 DAZ, Franc. vladavina, 1809, št. br. 954.

115 Dekretom od 25. prosinca 1809.

116 G. Novak, Pokret za sjedinjenje s Hrvatskom, 101.

117 HAZ, Spisi Fran. vlad., Intendenca, jav. nastava, 1810, tit. XII, rubr. 1.

3. kirurgija, 4 farmacija, 5. tehnika (inžinjerija i arhitektura), 6. agrimenzura (geodezija) i 7. teologija. Tečaj traje za medecinare 5 godina, za geodete 3 godine, a za sve ostale 4 godine.[118] Svakom studentu koji završi tečaj (fakultet) pripada akademski stepen i izdaje se diploma.[119] Prva je šk. godina 1810/1811, a prvi su ispiti obavljeni u kolovozu 1811, jer su priznate prethodne godine studija u liceju. Potom je Marmontov nasljednik maršal Bertrand ukinuo Centralnu školu zbog pomanjkanja sredstava.

Ova visoka škola u Zadru od 1806. do 1811. prva je naša sveučilišna školska ustanova, u kojoj su svršeni đaci srednje škole mogli postići zvanje bez polaženja sveučilišta u inozemstvu. Dandolovom spretnošću svršeni đaci zadarskog liceja (višeg tečaja) mogli su nakon svršetka školovanja te prakse i stručnog ispita postići zvanje, iako se po završetku studija nije izdavala diploma za akademski stepen. U Centralnoj školi takav se stepen odmah priznavao, kao i doktorat za medicinare. Svečana je promocija prvih svršenih studenata bila i jedina 1. rujna 1811. godine.

Nećemo se u vezi sa školstvom u XIX st. zadržati na prikazivanju odličnih rezultata rada *zadarske gimnazije* (osnovane 1804. god.), koja je imala istaknute profesore u nauci, kulturi i politici i dala u svršenim đacima mnoge vrijedne stručnjake i uvažene pojedince iz istih područja. Slično je došlo do izražaja u Zadru kod mlađeg nastavnog zavoda — *učiteljske škole* (osn. 1866. god.), koja je neko vrijeme bila jedina u Dalmaciji.

Istakli bi iz ranijeg doba jednu specijaliziranu stručnu školu, koja se pojavljuje 1820. god. u Zadru kao prva u Hrvatskoj, a to je *Babička škola.* Postoji i djeluje do danas, s prekidom iza 1918. god., kad su je strane vlasti zatvorile. G. 1948. obnovljen je rad ove važne škole za naš jadranski pojas. U toj je školi od 1832. bio stalni profesor dr Ante Kuzmanić, koji je došao iz Opuzena, gdje je bio kao kirurg na službi. Tako Babička škola omogućuje da u Zadar dođe jedan od kasnije najistaknutijih narodnih preporoditelja Dalmacije iz prve periode Preporoda. Kuzmanić dosljedan sebi ne samo da nastavlja u školi nastavom na hrvatskom jeziku nego je napisao

[118] HAZ, idem. Cl. 34. i dr. Réglement sur l'enseignement et la discipline des Écoles centrales, Ljubljana 1. VIII 1810.

[119] Diploma je bila na francuskom jeziku i u prijevodu glasi: Centralne škole Ilirije. Mi potpisani regent i profesori Centralnih škola u Zadru dajemo na znanje i izjavljujemo svima onima koji budu vidjeli ovu ispravu da je gospodin ..... iz općine ....., pokrajine Dalmacije, učenik naše škole, pošto je završio tečajeve studija ..... i položio opće ispite te obranio predložene teze na javnoj sjednici od ....., ocijenjen je dostojnim akademskog čina ....., koji mu mi najsvečanije podjeljujemo ovom ispravom, zapečaćenom pečatom Centralnih škola. U potvrdu toga: Regent Centralnih škola u Zadru A. Cariboni. Kancelar L. Armellini. Profesori .....

Viđeno i odobreno od generalnog inspektora javne nastave: Zelli. I od Nas generalnog guvernera Ilirskih Provincija Bertranda. (HAZ, Spisi franc. vlad. 1810, tit. XII, rub. 6, br. 92).

i udžbenik »Šezdeset učenjah iz primaljstva za primalje«,[120] kojim je dokazao da se narodni jezik može upotrebljavati i u stručnoj literaturi.[121]

Prema dosada izloženom, Zadar nije dao samo prve uopće škole kod nas u najstarije vrijeme nego je i u novije doba imao prve fakultete (sveučilište), istaknute i jake srednje škole, te jednu stručnu školu, prvu svoje vrsti.

Kad je riječ o Anti Kuzmaniću, treba u prvom redu spomenuti i njegov udio u *književnosti*. S grupom zadarskih rodoljuba pokreće akciju za izdavanje prvog književno-poučnog časopisa, koji je izlazio kod nas izvan Zagreba. To je »Zora dalmatinska« (tjednik, 1844—1849) koji je izvršio važnu preporodnu ulogu u Dalmaciji, uoči organiziranih preporodnih napora, koji nastaju u drugoj fazi Preporoda, tj. od 1861. godine. Primjerice navodimo da su zadarska sredina i ovaj list pozitivno utjecali na Petra Preradovića pa je u Zadru propjevao na materinjem jeziku, spjevao i objavio najvrednije pjesme.[122] Urednici su bili ovim redom: Ante Kuzmanić, Petar Preradović, August Ivan Kaznačić, Nikola Valentić i braća Battara, koji list izdaju i tiskaju.[123] G. Novak pravilno ističe da se oko »Zore dalmatinske« okupilo sve što je bilo probuđeno i da je Zadar postao »središtem i žarištem hrvatske misli u Dalmaciji«.[124] List je budio dalmatinsku javnost i ukazivao da je materinji jezik sposoban ne samo za društveni saobraćaj nego i za književno izražavanje, za nastavu i kao službeni jezik u uredima.[125]

Poslije »Zore dalmatinske« pojavljuju se u Zadru više ili manje važni književni ili književno-poučni časopisi na našem jeziku, od kojih svaki ima svoje značenje i određeni utjecaj. Samo ćemo ih navesti. Čisto književnih

[120] Knjiga je izdana 1875. u Zadru na XVI + 302 str. tiskom kod Sp. Artalea. Prodavala se u knjižarama na Jadranu, a i u Zagrebu kod Albrechta i Fiedlera i u Pančevu kod Braće Jovanović. — Za potrebe iste škole dr Nikola Lalić napiše i izdaje »Knjigu za primalje«, Zadar 1908, VIII + 112, a dr A. Strmić prevodi od L. Piskačeka »Udžbenik za učenice primaljskog tečaja i priručnu knjigu za primalje«, Zadar 1911, XIII + 222.

[121] Povodom 130 godina od početka predavanja i 100 godišnjice rada Primaljske škole u Zadru izdana je u Zadru 1951. »Spomenica«, u kojoj su prilozi: dr M. Škarica, Historijski pregled Primaljske škole u Zadru, dr S. Zanella, Oko zadarske Babičke škole, dr R. Akerman, Pismeni ispit Ante Kuzmanića, A. Artić, Suvremeni odgoj u Babičkoj školi.

[122] J. Ravlić, Petar Preradović u Zadru. Radovi IJAZ, 1959, IV—V, 43—84; Vj. Maštrović, Bibliografija književnih radova Petra Preradovića, kao i pjesama, članaka i rasprava o njemu objavljenih u Zadru. Zadar 1952, 23; isti, Pod uticajem zadarske sredine 1843. god. Preradović propjevao na hrvatskom jeziku. Slob. Dalmacija, XI/1953, 2484, 3. (V. i Glas Zadra, IV/1953, 85, 3.)

[123] O »Zori dalmatinskoj« pisali su: J. Ravlić, Zora Dalmatinska. Povodom stogodišnjice. Književnik, I/1945, 1, 39—41; T. Čolak, Prva ocena »Zore dalmatinske«. Prilozi za književnost, istoriju i folklor, 1958, sv. 3—4, knj. 24, 317—319; isti, Zora dalmatinska (1844—1849). Prilog proučavanju književnosti Ilirskog pokreta u Dalmaciji. Zbornik Fil. fak. u Beogradu, 1958, knj. IV—2; P. Kasandrić, Kako je osvanula »Zora Dalmatinska«. Smotra dalmatinska, XVII/1904, 1, 2—3; isti, »Zora dalmatinska« 1844—1848. Iskra, IV/1894, 1, 3—6; Z. Vince, Stav Zore dalmatinske u Zadru prema težnjama Iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti. Radovi Naučnog društva BIH, Sarajevo 1961, knj. 6, 149—172; Vj. Maštrović, Jadertina croatica, II, 7—12. I dr.

[124] G. Novak, Zadar, Hrvatska revija, XVI/1943, 12, 640.

[125] G. Novak, Prošlost Dalmacije, 1944, II, 330.

ima 5: »Iskra« 1891—1894, »Lovor« 1897, »Lovor« 1905, »Vuk« 1885. i »Zviezda« 1863. — Književno-poučnih ima 3: »Hrvatska (Bogu i Hrvatskoj)« 1884—1898, »Iskra« 1884—1887. i »Zora« 1885—1886. Književno-znanstveni je list »Glasnik Matice dalmatinske« 1901—1904. Književno-vjerski je »Harmonia« 1875—1876. i 4 književno-vjersko-omladinska su časopisa: »Osvit« 1915, »Bostan« 1907—1909, »Mladost« 1910—1914, »Prijatelj malenih« 1915—1917.

Ti listovi ukazuju da je počam od srpskog »Ljubitelja prosvještenja« (1836—1873),[126] sa pretežno vjerskim sadržajem, i »Zore dalmatinske« (1844—1849) do Cihlarovog »Lovora« 1905. i bogatih podlistaka zadarskin novina postojala u Zadru izrazita kulturno-književna sredina, koja se mijenjala u generacijama, ali je u svakoj odražavala suvremeno književno i kulturno previranje i stvaranje. Takva sredina mogla je u danom času izvršiti značajnu uslugu hrvatskoj književnosti, a ta je da u vrijeme kad 1903. god. ostaje bez vodećeg časopisa, prestankom zagrebačkog »Vijenca« i sarajevske »Nade«, pokrene književni zbornik, kalendar »Svačić« (1904—1910), godišnjak s izabranim književnim prilogom.[127] Time se barem djelomično zadovoljavaju potrebe naših književnika, koji nisu htjeli ili mogli objavljivati svoja književna ostvarenja u zabavno-poučnim listovima. Mogućnosti za književnike povećavaju se u Zadru g. 1905. pojavom književnog lista »Lovor«, koji moderno i odlično uređuje Milutin Cihlar Nehajev. Nakon četvrtog broja Cihlar prenosi list u Zagreb, gdje nakon još tri broja list, na žalost, prestaje izlaziti, zbog zauzetosti urednika novinarskim zvanjem. Međutim »Svačić« i dalje izlazi s dobrom suradnjom. Prije »Lovora« u Zadru izlazi na suvremenoj visini uređivani časopis »Glasnik Matice dalmatinske« (1901—1904), koji je bio u uredničkim rukama naših književnika Jakova Čuke, Ive Vojnovića, Petra Kasandrića.[128]

Zadar u XIX st., a napose početkom ovog stoljeća, ispunjava vrlo uspješno književne tradicije koje datiraju kako smo naveli, već iz XII st. a vjerovatno da su postojale i ranije. Pri tome mu uloga u književnosti nije bila sporedna.

*

Od raznolikih kulturnih zbivanja u Zadru u XIX st. navest ćemo neka, koja su izrazito značajna u određenoj struci.

U *pravu i sudstvu.* Vrijedan je udio pravnika u preporodnim nastojanjima, a njihov rad kulminira u borbi za uvođenje narodnog jezika u sudove. Ta njihova nastojanja započela su dosta rano: već četrdesetih go-

[126] Koji se u početku zove i »Srpsko-dalmatinski almanah«, potom »Srpsko-dalmatinski magazin«. V. Vj. Maštrović, Jadertina, II, 6 i 7.

[127] Hrvatski ilustrirani koledar »Svačić« izdaje uprava zadarske »Hrvatske knjižarnice«. Zanimljivo je da je materijalna dobit od prodaje »Svačića« kao i oglasa išla u korist Društva za pomaganje hrvatskih siromašnih đaka u Zadru. »Hrvatska knjižarnica« osnovana je kao prvo narodno poduzeće.

[128] Odgovorni urednik bio je Rikard Katalinić Jeretov iz Zadra.

dina pa dalje — sve do slučaja suca dr Jurja Ferrija, kojeg zadarske vanjske općine biraju u Carevinsko vijeće u znak solidarnosti kad je Ferri morao napustiti sudačku službu zbog stava u obrani narodnog jezika.[129]

Posebno bi ukazali na pojavu »Pravdonoše« (1851—1852) u Zadru, prvog pravničkog lista kod Južnih Slavena. Skupina zadarskih rodoljuba (pravnika i nepravnika) odlučila je pokrenuti takav časopis s ciljem da pomogne borbu za uvođenje narodnog jezika u naše sudstvo i sljedom toga da dokaže domaćim i stranim pravnicima kako za pravnu terminologiju ima odgovarajućih riječi u narodnom govoru, te da se tim govorom može pravno raspravljati. Časopis je dobro primljen u svim jugoslavenskim krajevima.[130] Kao urednika opet nalazimo agilnog Antu Kuzmanića, koji i u ovoj struci pomaže dokazati upotrebljivost narodnog jezika. Nakon prvih dvadeset i šest brojeva uređivanje preuzima Ivan Danilo. I poslije tog lista osjećala se stalno potreba za pravničkim časopisima. Imamo još dvije pojave takvih listova u Zadru: »Sudnica - L'Aula« (1868—1869)[131] i 2. »Pravo« (1873—1883).[132]

U *bibliotekarstvu.* Početkom druge polovine XIX st. počinju pripreme za uređenje i otvorenje prve kod nas znanstvene javne knjižnice općeg tipa, koja nije potekla iz kakve crkvene organizacione forme. To je današnja Naučna biblioteka u Zadru, koja je u početku nosila ime svog osnivača, odnosno prvog i najvažnijeg darovatelja Zadranina sveučilišnog profesora P. A. Paravije, kao »Gradska knjižnica Paravia«. Osim osnovnih zadataka kao znanstvena knjižnica, imala je i poseban cilj, a to je da pomogne proučavanju i unapređenju pokrajine Dalmacije. Po knjižnom fondu (oko 250.000 svezaka raznih bibliotekalija) ona je druga znanstvena knjižnica u Hrvatskoj (iza Sveučilišne knjižnice u Zagrebu), a po vrijednosti fonda svakako spada među vrednije u Jugoslaviji.[133] U Zadru su osnovane pučke

129 Vj. Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX st. Zagreb, JAZU, 1959, 79—122 (jezično pitanje sudovanja); isti, Završna faza uvođenja narodnog jezika u dalmatinsko sudstvo i slučaj dra Jurja Ferrija. Radovi IJAZ, 1963, X, 67—87. I dr.

130 U više primjeraka pretplatio se hrvatski ban J. Jelačić i srpski knez Miloš Obrenović. O časopisu »Pravdonoša« v. I. Esih, Osamdeseta obljetnica zadarskog »Pravdonoše«, Mjesečnik, LVII/1931, 1—2, 62—65; Vj. Maštrović, Prije sto godina izišao je prvi pravnički časopis južnih Slavena. Vjesnik, X/1951, 2015, 2 (v. i Glas Zadra, II/1951, 26, 3.); isti, Jadertina croatica, II, 17—19; isti, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX st. Zagreb 1959, 82—83; I. Erceg, Stogodišnjica zadarskog pravničkog časopisa »Pravdonoša«. Hrvatsko kolo, V/1952, 3, 192—194.

131 Urednik je bio dr Ante Bersa iz Zadra. V. Jadertina croatica, II, 37—38.

132 Uređuje ga agilni Antun Šimonić, koji 1876. prelazi u Split, a s njim i časopis. V. Jadertina c. II, 42—43 i B. Jurić, Pravni časopis »Pravo«. Zadarska revija, VI/1957, 3, 267—270.

133 Isp. Vj. Maštrović, Stoljeće djelovanja Naučne biblioteke u Zadru (1855—1955), Zadar 1956, 32 + III tab.; G. Praga, La biblioteca comunale »Paravia« di Zara. Zadar 1937, 11.

knjižnice koje spadaju među prve takve vrsti. Tako je pučka knjižnica osnovana već 1840. god. Osim toga tu je 1909. god. pokrenuta i prva akcija za osnivanje saveza takvih knjižnica u Dalmaciji. Na žalost, bez uspjeha.[134]

U *pedagogiji.* U prosvjetnoj struci, napose u vezi s osnovnom nastavom, bila je velika potreba za stručno-pedagoškim časopisom. Zbog toga su Vicko Danilo i Miho Zglav pokrenuli »učionski časopis Zora« (1884—1889), koji je prvi takve vrste na našoj jadranskoj obali.[135] Nastojalo se ponovno pokrenuti takav list, ali to je uspjelo tek 1914. god., kad je počeo izlaziti solidno uređivani »Narodni učitelj«. Urednici su bili dr Mirko Perković i Ilija Dizdar. Zbog ratnih poteškoća list je prestao izlaziti.[136]

U *novinarstvu* pojavljuje se 1908. u Zadru svojevrsni kuriozitet. Novinar i političar Ivo Prodan pokreće u informativne i novinarske svrhe »Novinarski magazin«[137] i »Novinarski raboš«.[138] Prvi kronologijski donosi političke vijesti, crtice i bilješke iz godine 1902. i 1903. Drugi pak list donosi pojmove u leksikonskoj formi od riječi »A« do »Adrija«. Između tekstovnih stranica nalaze se u oba časopisa bijele dodatne stranice koje služe za kompletiranje podataka. Takva žurnalističko-novinarska forma nije dotada bila poznata kod nas. Šteta je što oba lista tipična za novinarske potrebe, a instruktivna i za ostale, nisu dulje izlazila, što naročito vrijedi za »Novinarski raboš«.

Od *kulturnih ustanova* u XIX st. bolje se razvijaju i formiraju neke, koje su ostale do naših dana, a imadu izuzetno značenje za našu kulturu, posebno nauku. Osim spomenute Naučne biblioteke, tu je Državni (sada Historijski) arhiv, osnovan još 1624. god., koji je dobio pokrajinsko značenje, pa tako i obuhvatio spise iz bivšeg Namjesništva Dalmacije. Godine 1830. osnovan je Arheološki muzej, koji danas ima bogate zbirke iz prethistorije, ilirske, rimske (antičke) i starohrvatske periode.

Posebno ističemo osnivanje Prirodoslovnog muzeja 1838. god., koji postaje gradska ustanova. Prva je ustanova takve vrste u Hrvatskoj. Uz muzej postojalo je i posebno društvo, koje je pomagalo rad muzeja. Prirodoslovni muzej u Zadru i danas postoji u sklopu Narodnog muzeja.

U *slikarstvu* Zadar se u XIX st. nije posebno odvajao od ostale Dalmacije, niti se naročito ističe. Najznačajniji su slikari Franjo Salghetti Drioli (1811—1877),[139] zatim Ivan Skvarčina (1825—1891) i Ivan Žmirić (1842—1929).[140] Galeriju umjetnina Zadar dobiva tek 1948. god. i ona djeluje danas u sklopu Narodnog muzeja, s prilično bogatim likovno-umjetničkim fondom.

134 Vj. Maštrović, Jedan pokušaj za osnivanje saveza pučkih knjižnica u Dalmaciji god. 1909. Bibliotekar, Beograd XIII/1961, 4, 273—278. U vezi s prvom poznatom pučkom knjižnicom iz 1840. god. v. HAZ, Spisi Dor. pol. u Zadru, 1842, br. 2.

135 Jadertina croatica, II, 56—57.

136 Idem, II, 99—100.

137 Id. II, 93—94.

138 Id. II, 94.

139 Po narudžbi Strossmayera izrađuje poznatu sliku »Jugoslavija«.

140 A. Petričić, Zadarski slikari u XIX stoljeću. Radovi IJAZ, 1959, IV—V, 215—238 + + XII tab.

Na kraju moramo istaći važnu ulogu *društvene djelatnosti* u XIX st. za razvoj kulturnog života. Ta se uloga proširila i na politički život iz posebnih razloga. Austrijska i talijanska politička nastojanja u Zadru bila su favorizirana od organa vlasti, pa su zbog toga mnoga hrvatska društva u obrani dobila jake patriotske i nacionalističke težnje. No to nije smetalo da iz njihove sredine poteknu mnoge vrijedne kulturne akcije i inicijative važne za grad i ostalu pokrajinu. Od 1848. do 1920. god. u Zadru je djelovalo 55 naših društava, od toga 50 hrvatskih i 5 srpskih. Bilo je 11 kulturno-prosvjetnih, 8 sportskih, 8 potpornih, 6 staleških, 4 omladinska, 4 muzička, 3 turistička, 3 gospodarska, 3 prirodoslovna, 2 književno-izdavačka i po 1 političko, vojno i kazališno društvo.[141] Među njima mnoga su se istakla, kao npr. Narodna čitaonica, Matica dalmatinska, Sokol, »Zoranić« i dr. Karakteristika je većine zadarskih društava u tome, da je njihov rad prelazio gradske granice i redovito se odnosio na cijelu pokrajinu. Nije bilo kampanilističkih odnosa u društvenom radu. Ali taj se odvijao u stalnim poteškoćama zbog nenaklonjene tuđinske vlasti i zbog protalijanaških grupa i pojedinaca, napose službenika.

VII

Izneseni primjeri naše kulturne afirmacije u gradu Zadru od IX do XIX stoljeća ukazuju kakva je bila njegova sredina, kako je mislila, osjećala, govorila, pisala i što je željela da razvije i oformi. A sve je to bilo u skladu s istim takvim raspoloženjem njegove okolice, područja za koje je Zadar bio glavno središte, predstavnik njihovih želja i raspoloženja. Zbog toga se međusobno podupiru i slažu. Ne samo to. Zadarsko područje izvršava stoljećima funkciju stalne popune gradskog stanovništva, kome zbog toga u novijim stoljećima ne može značenje mijenjati varijabilni vrlo tanki sloj stranih doseljenika, vezan na vlast, trgovinu i vojsku.

Snažna politička previranja i borbe oko Zadra nisu ni u jednom stoljeću uklonili osnovnu njegovu značajku u kulturnom razvoju, a ta je da taj razvoj nosi naš čovjek preko svojih izražajnih sredstava. Toliko je snažan utjecaj njegova bivstvovanja da neki pojedinci — doseljenici prihvaćaju i naš jezik i našu orijentaciju, te dalje uspješno nose naša dostignuća kao svoja.

Takvih dostignuća u oblasti kulture ima daleko više nego što smo iznijeli. Ovo su tek fragmenti u toj oblasti s težnjom da istaknemo neke, koji su kao prvo ušli u povijest hrvatske kulture uopće, i da kroz to ukažemo na bogatstvo kulturnih prilika prema vremenu i događajima i doprinos Zadra u tome. Uspjesi su bili značajni, ali oni nebi mogli uslijediti da zadarska sredina — građanstvo, puk — nije bilo naše, slavensko i hrvatsko. Takva je sredina omogućavala i njegovala postupke, koji su donosili zapažene rezultate.

141 Vj. Maštrović, Hrvatska društva u Zadru (1848—1920). Zb. »Zadar« 1954, 471—486.

Teške političke neprilike nisu samo otežavale kulturni razvoj, nego su ujedno i jačale otpor prema tuđinu i ekonomskom eksploatatoru, a to znači i nastojanja da se i nadalje ostane kod svoga, pa i u onom što čini kulturni život. I to je sredstvo otpora i života. Upornost Zadrana baš u tim vidovima mora da zadivi svakog objektivnog ocjenjivača. Kad je tome tako, zar onda nije logičan i jednak stav zadarske intelektualne i narodne sredine u događajima 1177. godine i u književnim prilikama XV, XVI st. i kasnije.

Nameće nam se konstatacija da nama u kulturnom razvoju mletačka vladavina nije toliko škodila,[142] koliko bi se u prvi mah očekivalo. Dokaz su svi izloženi uspjesi. Možda bi oni bili veći da Mlečani nisu tako ekonomski eksploatirali Dalmaciju, što se privredno odražavalo i u Zadru, jer je bio pod istim režimom. Međutim, mnogo nam je više škodio dolazak talijanskih i austrijskih službenika u XIX st., u vrijeme francuske vladavine i dalje. Oni su suzbijali u nacionalnom previranju svaku narodnu akciju. Nisu, istina, uspjeli, ali je zato bilo potrebno utrošiti daleko više narodnih snaga i energije da se izdrži i uspije. Naročito to vrijedi za građane Zadra, na koje se tuđin zbog njihove aktivnosti naročito okomio.

Posebno je stoga poglavlje o zbivanjima u XIX st. U njemu se mnogo toga vrijednog postiglo. Primjera radi: izdalo se i preko dvije tisuće knjiga na hrvatskom jeziku.[143] To je vrijedan doprinos narodnoj kulturi. Ali, dolazi nepravedni Rapalski ugovor i poslije toga izlaze simbolično dvije posljednje knjige na našem jeziku: prijevodi talijanskog krivičnog zakonika i krivičnog postupka.[144] Potom je nastao prekid u kontinuitetu bogate kulturne baštine u stvaranju i razvoju.

Nova istraživanja u vezi sa Zadrom dat će nove, a možda pomjeriti i vrijeme i mjesto za prioritetne pojave u našoj kulturi.

Ono što smo iznijeli samo je dio zbivanja iz kulturnog života Zadra kroz stoljeća. Mnogo toga još ima znano, ali je dosta toga nestalo i uništeno, pa ostalo nepoznato i nejasno. Ali i ono što je ostalo izaziva velik znanstveni interes kod domaćih i dobronamjernih stranih stručnjaka i učenjaka i daje značajan doprinos hrvatskoj kulturi a kroz nju i jugoslavenskoj.

142 G. Novak, Zadar. Hrvatska revija, XVI/1943, 12, 635. Zadar je u sklopu Venecije »bio samo jedno uporište mletačko na zapadnoj obali Jadrana.«

143 Vj. Maštrović, Jadertina croatica, I, Zagreb 1949, JAZU, XVI + 403 + XXI tab.

144 Kazneni zakonik za kraljevinu Italiju. Zadar 1922, VI + 184; Zakonik kaznenoga postupka za kraljevinu Italiju. Zadar 1922, II + 194.

Summary

ZADAR'S CONTRIBUTION TO CROATIAN CULTURE
(10th—19th Centuries)

The author streses that over the centuries, being one of the oldest Adriatic towns, Zadar used to live a rich-cultural life. Hence the town's being a inexhaustive source of data on such life. The theme considers the period from the arrival of the Croats to the Adriatic Sea to the present day, that is to say the importance and rôle of Zadar in the cultural events among the Croats from the 10ths century to the downfall of the Austro-Hungarian Monarchy. The Croatian element had permeated the town at a very early date, defeating the Romanesque, the latter gradually disappearing. At this time the town came transitorily and administratively-politically under the Croatian rulers. The process of Slavization of the town in question is the more conspicuous as it constituted the principal place of Dalmatia or later of the major part of the Adriatic coast of Croatia, keeping this leading rôle until 1920.

The importance of this town comes into evidence especially in the expansion process of Europe towards the Orient. The main roads lead over the Adriatic and the Balkans. By the small maritime-trading the Republic of Venice becoming ever stronger, the importance of the Adriatic Sea becomes ever more felt as a maritime pathway, along which Zadar was the principal commercial and war port. For the reason stated the history of Zadar was especially stormy, and it succeeded to maintain its ground. Along with safety of communications Venice wanted to exploit our coast. For securing these needs, it was necessary to hold Zadar in their hands. However, the town offered fierce resistence, so that against it Venice undertook a series of military raids, among them also the Crusade of 1202. When, at long last, it succeeded to capture the town, then the Zadar citizens organized uprisings and revolutions, of which there had been more than 12 in number.

The proud and resisting town of Zadar, however, at last had to submit, however, not in a battle, but as the object of an ordinary contract of purchase and sale. which was made by the Croato-Hungarian King Ladislav of Naples, selling Zadar together with other Dalmatian towns to Venice for the sum of 100.000 ducats. Thus a Venetian rule was born which lasted until 1797, during which the cultural aspirations and tendencies formed in the spirit of time had not been sharply subdued.

The author shows on a series of examples that during the open, military struggle for its independence and orientation towards the remaining part of Croatia as well as later during the time of the long occupation from 1409

to 1918 had remained one of the most important cultural centres of the Croats. Most numerous and rich is the documentation on this subject, hence the author presents only those cultural affirmations which had entered the Croatian history as the first. These facts are being presented in a comprehensive series, and they suggest that they had taken their roots from a Croatian midst, and that they were no accidental phenomena, but as the understandable result of the enivronment, its concepts, education, language and contemporaneous culture through the centuries. It is not without interest to note that some later phenomena are contrasty by their national hues. The characteristic of all these phenomena is the topicality in view of the state of the people and their needs. Wherein the close link of Zadar and the environs, which exercise a continuous replenishment, is only too evident. The difficult political circumstances made all cultural development most difficult, however, at the same time they strengthened the resistance against the foreigner and the economic exploiter. Which means also the endeavours to abide by what is one's own, even what makes life cultural. For the reason stated the fundamental characteristic of Zadar has remained that it is upheld by a Slav, Croatian citizenry, a Croatian folk, through the medium of its expressive means.

By presenting the phenomena having priority, the author dealts in the first place with the cultural phenomena of the 10th century onwards. Thus he first enumerates the external monuments which, as the buildings of the Romanesque times, especially the churches, take their origin in the first stage of the Old-Croatian period from the 9th to the 11th century, and maybe even earlier. For the time being it has been established that from the period in question Zadar possesses eight well-known churches, furthermore others from the end of the 11th century onwards, which are in Romanesque style and connected with numerous cultural and political events. This rules in the first place for the Benedictine monasteries of St. Krševan and St. Mary. In connection with these churches the author points to the mural painting in them dating from the period 9th—14th century. The major number of the frescoes in Dalmatia have been preserved in Zadar. The author then presents the mediaeval artistic period in this town, in which numerous painters, architects, sculptors, engravers and goldsmiths have left us valuable works in heritage. Here we should mention the famous collection of pieces of art from the 9th to the 15th century, which bears the name the »Gold and Silver of Zadar«, and which belongs among the more conspicuous collections of the kind in Europe. The majority of artists of these works are of Croatian origin, so that only the Zadar gold proves the Slav character of this town. As to education, Zadar had its first well-known schools in the 10th and 11th centuries, and from the year 1570 the rare phenomenon is called »gymnasium« for the so-called »grammar school«. Libraries were the first scientific institutions in general, and in Croatian culture the first are appearing in Zadar. Thus well known is the library from the last will dated 1042 of the Ban Stjepan, as well as the monastery libraries from the 11th century. In these libraries manuscripts were kept,

and it is interesting to note that in Zadar two scriptoria were active: in the monasteries of St. Krševan and St. Frane. The Zadar chorales are well known, and in connection with manual work the miniature painting, which served for the illuminating with miniatures and magnificent initials of religious manuscripts.

The author makes special mention of the manuscripts from the women's monastery of St. Mary (Horae monasticae and Evangeliarium Većenegae), which contain musical notes, and which, together with other manuscripts, belong to the first musical notes with the Croats. In the Middle Ages Zadar was an important musical centre, which is evident from the centuries-long and very early practice of Lauds (acclamations). In this connection the author mentions a document on the sojourn in the year 1177 of the Pope Alexander III in Zadar, where this dignitary was greeted by clergymen and citizens singing the Lauds and songs in the Croatian language. In the 14th century the first lectionar was originated in Zadar. It is interesting to note that in this town in the 11th century there existed the first hospital with the Croats, and a second one in 1186 near Nin.

In view of these facts we should not be surprised at having in Zadar in this time the well-known mysteries, which as a matter of fact were the first Croatian dramatic performances. The Zadar humanists from this period write — as opposed to other writers — their literary works not only in Latin but also in Croatian (poet Jeronim Vidulić). Whereafter there occurred in the 16th centiry a Pleiad of Croatian men of letters in Zadar (Petar Zoranić, Brne Krnarutić, Juraj Baraković and Šime Budinić), who made contributions towards solving the basic problems of the then Croatian people, which consisted in the first place in fighting against the invader: the Turks, who used to arrive to the walls of the city, although they never succeeded in capturing it, and who wrote in a language the people could understand. Also, individual writers made themselves conspicuous by composing certain priority works. Thus Petar Zoranić had written the first Croatian novel entitled »Mountains« (»Planine«), and B. Krnarutić the first epic poem from Croatian history, as well as the first romantic epic poem, while Baraković in the »Slavic Fair« (»Vila Slovinka«), stressed the Slavic character of Zadar. Š. Budinić introduced the first letters with diacritic signs. With the linguistic question or writing of a dictionaty Ivan Tanzlinger Zanotti was concerned.

Zadar was the town in which glagolianship had developed earlier than in all other Dalmatian towns, this script being in use not only in Church but also in daily life. During the Venetians their Duke had his own office in Zadar in which the official language was Croatian, while the chief of this office was called »Croatian chancellor«. In view of the great interest for the Croatian language, many works were being published composed by literary men for the needs of the Zadar citizens. Thus, for example, Baraković's »Slavic Fair« was published in eight editions, and »Jarula« in six editions.

The fine arts were well developed and cultivated for centuries. Thus we know of the painting school from the 12th and 13th centuries. This school yielded famous artists such as Juraj Dalmatinac, Franjo Vranjanin (Laurana), Lucijan Vranjanin, as well as the painter Andrija Medulić. Still today Zadar keeps well-preserved collections of textiles from the 14th to the 17th century, of which laces from the monastery of St. Mary are well known.

The author pays special attention to the 19th century, which witnessed not only political changes on the basis of an awakening and spreading of civic nationalism, but also a period of new cultural movements and phenomena. Zadar played a special role in these events. Thus, during the French rule, there were published the first Croatian newspapers in Croatian, entitled, »Kraljski Dalmatin« = »Royal Dalmatian« (1806—1810), whereby a period of rich journalistic activity was opened up. Thus between 1806 and 1920 there were published in Zadar 82 papers and journals, which represented a high number for such a town. In literature not only that Zadar assembled numerous men of letters, but this town saw the publishing of the »Zora dalmatinska« = »Dalmatian Dawn« (1844—1849), which was the first literary journal to be edited outside of Zagreb. At a time when Croatian literature remained without the leading literary journals in 1903, Zadar witnessed the publication of journals and literary yearbooks which took over this rôle. In librarianship there appeared in 1855 in Zadar a scientific library, which was the first public scientific library of the general type. Along with many other phenomena and affirmations, the author stresses the meritorious activity of the Zadar societies, of which there we 55 different kinds. Among them most conspicuous were the People's Reading-Room, »Matica Dalmatinska«, »Sokol«, »Zoranić« and others.

In education Zadar had another priority, viz. that during the French rule in the period 1806—1811 there existed in that town a higher school or the first faculties in the Slavic South. In respect of law and the judiciary it should be stressed that this town was the centre from which a decisive struggle was waged for the introduction of the national language in the judiciary and in the administration. For that purpose in 1851 we see the contribution of the town of Zadar in the development of Croatian Culture, »Pravdonoša«, and later the journals »Sudnica« (Courtroom) and »Pravo« (Law).

The author states that in the domain of culture such achievements are much more numerous, however, those already presented show the great contribution of the town of Zadar in the development of Croatian Culture, thereby also Yugoslav. New investigations should present new results, which will still better confirm that through the centuries Zadar was one of the most conspicuous Croatian cultural centres.